

HANSGERD GÖCKENJAN

Kelet-Európa népei a 13. századi magyar domonkosok útleírásaiban

Magyar domonkos szerzetesek rendük utasítására és IV. Béla magyar király (1235–1270)¹ „kísérétevel és költségén”² 1230–1237 között több veszélyes térítő utat tettek meg, melyek során eljutottak a Kaukázus és a Volga felső folyásának vidékére. Tudósításaik a mai napig többféle szempontból is magukra vonják a történészek figyelmét. Csak néhány évvel a mongolok lengyelországi és magyarországi pusztításai előtt az „első átfogó tatárképet” a domonkos barátok közvetítették a nyugati világ felé, ahogy ezt Gian Andri Bezzola, svájci történész, egyik alapvető és ismeretekben gazdag tanulmányában megállapítja.³ Ezen felül beszámolóikkban első ízben ők adtak hírt a mongol kánok világaluralmi törekvéseiről, és azon nem titkolt szándékukról, hogy nemcsak Magyarországot, hanem Rómát és további távoli nyugati országokat is meg akarnak hódítani.⁴ Ugyancsak a domonkos barátok voltak azok, akik utazásaikról azzal a hírrel tértek haza, hogy messze keleten van egy ország (Magna Hungaria), melynek lakói a magyarokkal rokonságban állnak.⁵ Ez a hír valószínűleg nemcsak a kortársak érzelmeire hatott, hanem misztikusságával a középkor óta magával ragadta a művelt világot messze Magyarország határain túl is,⁶ és lökést adott a fantáziadús találgatásoknak éppúgy, mint a tényleges tudományos kutatásnak.⁷ Még a közelmúltban is fellángolt a „Nagy-

¹ „junior rex”-ként uralkodótárs.

² „cum ducatu et expensis” Dörrie, H.: Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen. Die Missionsreisen des fr. Julianus O. P. ins Ural-Gebiet (1234/5) und nach Russland (1237) und der Bericht des Erzbischofs Peter über die Tataren. In: Nachrichten der Akademie der Wiss. in Göttingen I. Phil.-hist. Klasse, 1956. 6. szám 125-202., itt 152. (a továbbiakban: Dörrie); magyar fordítása: Györffy György: Napkelet felfedezése. Julianus, Plano Carpinus és Rubruck úti jelentései. Budapest, 1965. 40. (a továbbiakban: Györffy 1965.)

³ Bezzola, G. A.: Die Mongolen in abendländischer Sicht (1220-1270). Ein Beitrag zur Frage der Völkerbegegnungen. Bern-München, 1974. 37-57., további szakirodalommal. (a továbbiakban: Bezzola)

⁴ Dörrie 178. Vö. Györffy 1965. 43.

⁵ Dörrie 151. Vö. Györffy 1965. 40.

⁶ Innen származott a legtöbb 13. századi Ázsiautazónak – köztük Johannes de Plano Carpininak, Wilhelm Rubruknak, Benedictus Polonusnak és C. de Bredianak – az elképzelése Magna Hungariáról. Vö. Sinica Franciscana. Szerkesztette P. A. van den Wyngaert. 1. kötet. Itinera et relationes Fratrum Minorum saeculi XIII et XIV. Quaracchi-Firenze, 1929. 89., 138. és 218. (a továbbiakban: Sinica Franciscana); Hystoria Tartarorum C. de Bridia monachi. Szerkesztette A. Önnersors. Berlin, 1967. 22. (a továbbiakban: Hystoria Tartarorum)

⁷ A korábbi „Magna Hungaria” kutatás történetéről Bendefy L.: Az ismeretlen Juliánusz. Budapest, 1936. 88-117. (a továbbiakban: Bendefy)

Magyarországról” folytatott vita mind a magyar, mind a szovjet tudományos irodalomban, mely új, lényeges eredményeket hozott.⁸

Az ilyen szerzácíós hírek fényében azt a tényt, hogy a Magyarországra visszatért szerzetesek rengeteg adatot hoztak magukkal addig alig vagy egyáltalán nem ismert népekről, mint a cserkeszek, alánok-oszétek, volgai-bolgárok és mordvinok, mind a történeti, mind az etnológiai kutatás alig vette figyelembe. Ezért a következőkben megkíséreljük a vonatkozó leírásokat más források adataival összehasonlítva kritikus értékelésnek alávetni, hogy választ kaphassunk arra a kérdésre, mennyi azoknak az első híreknek az igazságtartalma, melyeket a szerzetesek a Kaukázusban és a Volgánál élő népekről a nyugati világ felé közvetítettek.

A magyar domonkos szerzetesek összesen négy utat tettek meg 1230 és 1237 között,⁹ de részletes leírás csak a második és a negyedik útról maradt fenn. Az első szöveg egy levél Julianus dominikánus barát tollából Salvius de Salvis pápai legátus részére. Julianus barát, kinek írásaiban a mongolok első hitelt érdemlő ábrázolását olvashatjuk,¹⁰ két úton vett részt. A második út leírását Julianus egyik kortársának és rendtársának, Riccardusnak köszönhetjük, aki ugyan nem vett részt a térítő utakon, de személyes meggyőződésével szellemi inspirációt adott rendtestvéreinek Nagy-Magyarország keresésére¹¹ is, Julianus barát vállalkozását különleges érdeklődéssel követte és az útvonalak legrészletesebb leírását hagyta örökül az utókorok.

Ennek értelmében a szerzetesek Bulgárián keresztül Konstantinápolyba mentek, ahol hajóra szálltak és több mint egy hónapos tengeri út után Matrica kikötőjében értek partot. A város, mely Matregával, a későbbi genovai gyarmattal azonos (görög: Ταμάταρχα, óorosz: Tmutorokañ, török: Tamar-tarqan),¹² Kerccsel szemben, nem messze a Kubán torkolatától egy még Rubruk által is említett kereskedőhely volt, ahol a konstantinápolyi kereskedők találkoztak, hogy a Don torkolatánál halat vásároljanak.¹³ Mindazonáltal Matrega nem csak mint kereskedelmi központ jelentős. Riccardus a város uralkodóját nyomatékosan egyenrangú félként említi „Zíkia” fejedelmével: „a Zíkianak nevezett földre, Matrika nevű városba, melyek fejedelme és népe magát kereszténynek mondja.”¹⁴

⁸ Györfly 1965. 62.; Perényi J.: A Keleten maradt magyarok problémája. Századok 109. 1975. 33-62.; Chalikova, E. A.: Magna Hungaria. In: Voprosy istorii 7. 1975. 37-42.

⁹ Őket már valószínűleg megelőzték más vállalkozások is, amelyek a kunoknál végrehajtott missziót voltak hivatottak szolgálni, és már a Dnyeperig eljutottak. Altaner, B.: Die Dominikanermission des 13. Jahrhunderts. Habelschwerdt/Schles. 1924. 143.

¹⁰ A szöveghagyomány kérdéséről: Dörrie 162-165.

¹¹ Dörrie 151. Vö. Györfly 1965. 40.

¹² Moravcsik Gy.: Byzantinoturcica II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen. 2. átdolgozott kiadás, (Berlinische Byzantinistische Arbeiten 11.) Berlin, 1958. 297. (a továbbiakban: Moravcsik)

¹³ Sinica Franciscana 112. Valószínűleg Julianus és útítársai egy ilyen bizánci kereskedőhajón kezdték meg utazásukat. Vö. Györfly 1965. 65., 119.

¹⁴ Györfly 1965. 40. „in terram que vocatur Sychia in civitate que Matrica nuncupatur, quorum dux et populi se christianos dicunt.” Dörrie 153.

Zíkiá vidékét már az antik szerzők is ismerték. Már Sztrabon XI. 2.12. említést tesz Ζύγοι népéről, akik a Fekete-tenger keleti partján élnek.¹⁵

Szinte valamennyi középkori utazó hasonló elnevezéssel illeti ezt a népet, Marco Polo (IV, 24) *zicnek*, Plano de Carpini *siccinek*,¹⁶ Rubruk pedig *Ziquiának* nevezi országukat.¹⁷ A 14. századi spanyol keletutazó Paschalis de Victoria megemlíti, hogy volt egy „Ziquus” nevű keresztény szolgája.¹⁸ Még 1404-ben a „Libellus de Notitia Orbis”-ban is olvashatunk egy *Ziquia* nevű országról.¹⁹ A *Zic*, *Zichia* nevet a cserkeszek adighe (adzyghe) „emberek”²⁰ önelnevezésére lehet visszavezetni, anélkül azonban, hogy ez minden cserkesz megnevezéseként szolgált volna a középkorban. Már Konstantin Porphyrogenetos három tájegységre tagolja a cserkesz települések történelmi területét, mely egészen a 19. századig északról délre, a Kubántól a Kaukázusig terjedt. Felsorolása szerint a három tájegység a Fekete-tenger keleti partjától észak-dél irányban a következő: *Zichia*, *Papagia*, *Kasachia*.²¹

Úgy tűnik, hogy a Kubán folyó és a Kaukázus között levő ország viszonyai a 13. századig alapvetően nem változtak. Plano Carpini²² és Rubruk²³ is gondosan ügyel arra, hogy szűkebb értelemben különbséget tegyen zíkek (*Sicci*, *Ziqui*) és cserkeszek (*Circasi*, *Cirkassi*, *Cherkis*) között. Carpini feljegyez még egy harmadik csoportot is: a *cassit* (*Cathi*), akik nyilvánvalóan a kaszogok leszármazottainak

¹⁵ Ζυγία, Ζύγου-hoz kapcsolódó antik források gyűjteménye megtalálható: Namitok, A.: *Origines des Circassiens*. Leiden, 1939. 53. (a továbbiakban: Namitok)

¹⁶ *Sinica Franciscana* 112.; Györfly 1965. 98.

¹⁷ *Sinica Franciscana* 167.; vö. Györfly 1965. 120.

¹⁸ *Sinica Franciscana* 504.

¹⁹ Kern, A. (ed.): *Der „Libellus de Notitia Orbis” Johannes III (de Galonifontibus?) O. P. Erzbischofs von Sultanyeh*. In: *Archivum Fratrum Praedicatorum* 8. 1938. 82-123., itt 108 és 110. (a továbbiakban: Kern); vö. von den Brincken, A. D.: *Die „Nationes Christianorum Orientalium” im Verständnis der lateinischen Historiographie*. Köln-Wien, 1973. 163. (a továbbiakban: Brincken); továbbá Risch, F. (ed.): *Johann de Plano Carpini. Geschichte der Mongolen und Reisebericht 1245-1247*. Leipzig, 1930. 231., 7. jegyzet.

²⁰ Dirr, A.: *Čerkeszen*. In: *Enzyklopaedie des Islam*. 1. kötet. Leiden-Leipzig, 1913. 869-871., itt 871. (a továbbiakban: Dirr) *Az összefüggést Zíkiá és Adighe között tudomásom szerint elsőként felveti Neumann, K. F.: Russland und die Tscherkessen*. Stuttgart-Tübingen, 1840. 94. (a továbbiakban: Neumann)

²¹ Constantine Porphyrogenitus: *De Administrando Imperio*. Szerkesztette Moravcsik Gy., R. J. H. Jenkins. 1. kötet. Washington, 1967.² 186. (a továbbiakban: Constantine Porphyrogenitus) *Kasachia* akárcsak az orosz feljegyzésekben megjelenő kasog „čerkesse” kifejezés a cárkáság „sas” szóból vezethető le: Vasmer, M.: *Russisches Etymologisches Wörterbuch I*. Berlin, 1953. 538. Vö. az arab Kasák kifejezést is, Maszúdi szerint „nagylelkű, ründöklő”-t jelent Maçoudi: *Les prairies d’or*. Szerkesztette C. Barbier de Meynard, P. de Courteille. 2. kötet. Paris, 1862. 46.; A kijevi rusz és a cserkeszek közti korábbi kapcsolatokról vö. Jakubovszkij, A. Ju.: *O russko-chazarskich i ruszko-kavkazskich otnosenijach v IX-X vv*. In: *Izvestija AN SSSR. Serija istorii i filosofii* 3., 1. 1946. 461-472.

²² *Sinica Franciscana* 89-90., 111-112.

²³ *Sinica Franciscana* 167., 199.

tekinthetők.²⁴ Mindenesetre az említett népcsoport legészakibb tagjának, a zíkeknek előnyös helyzetet sikerült kivíniuk, nem utolsósorban annak köszönhetően, hogy szoros kapcsolatban álltak a kijevi rusz állammal, a bizánci birodalommal és az olasz kikötővárosok kereskedelmi telephelyeivel a Fekete-tenger térségében. Ez egyrészt a 12. századig önálló, keleti szláv, a Rurikidák vezetése alatt álló fejedelemségnek a létezésében, Matrega-Tmutorokaïnnak a ruszok általi elfoglalásában,²⁵ másrészt Matregában egy latin érsekség alapításában mutatkozott meg.²⁶

1245 óta a pápai missziós bullák rendszeresen megemlítik a zíkeket.²⁷ Az ezt követő időkben a pápai hittérítő tevékenység a cserkeszek körében valószínűleg gazdagon meghozta gyümölcsét. Csupán a matregai érsekségnek a 14. század végéig 3 újonnan alapított egyházmegyét rendeltek alá. A magyar domonkosok tudósításaiból arra következtethetünk, hogy a Matrega székhelyű fejedelmi pár hallatlanul barátságos fogadtatásban részesítette a szerzeteseket. A barátok nyilvánvalóan az első hittérítők voltak, akiket a Kúria az országba küldött. „Az Isten pedig kegyelmes volt hozzájuk egy úrasszony személyében, ... amennyiben ez csodálatos szeretettel fogadta őket és minden szükségletükről gondoskodott.”²⁸ Így a későbbi egyházi hírnökök is számíthattak a cserkesz fejedelmek oltalmára és jóindulatú támogatására, akik minden valószínűség szerint a Kúriával való együttműködéstől az egyre fenyegetőbbé váló tatár veszély elhárításában reméltek hatékony segítséget. Biztosan állíthatjuk azonban, hogy a kereszténység nem a pápai küldöttek révén jutott el először a cserkeszekhez. Riccardus megjegyzése, miszerint „Matrika fejedelme és népe magát kereszténynek mondja, görög betűkkel írnak és papjaik görögök”,²⁹ azt sejteti, hogy eredetileg bizánci hittérítők révén ismerkedtek meg a cserkeszek a kereszténységgel. Valóban más szerzők is megemlítik, hogy a cserkeszeknél a „görög” rítusú hit és a „görög” írás terjedt el. Így még a 15. század kezdetén is a „Libellus de Notitia Orbis”-ban Zíkia lakóiról azt olvashatjuk, hogy ők „vallásukban, bizonyos szertartásaikban és börtjeikben mindannyian a görögöket követik ... olyan templomaik, képeik és ünnepeik vannak, mint a görögöknek.”³⁰

A genovai utazó, Giorgio Interiano, 1550 és 1557 között a cserkeszek között élt, és kortársai számára olyan színesen mutatta be ezt a népet, hogy ábrázolásmódja

²⁴ Vö. az arab: *kašak*, a héber: *kasa* szavakat. Marquart, J.: Über der Volkstum der Komanen. In: Abhandlungen der königlichen Gesellschaft der Wiss. zu Göttingen, hil. hist. Klasse NF 13. 1914. 1. szám, 25-238., itt 181. (a továbbiakban: Marquart 1914.)

²⁵ Nasonov, A. N.: Tmutorokan v istorii vostočnoj Evropy X v. Istoričeskie Zapiski 6. 1940. 79-99.; Litavrin, G. G.: A propos de Tmutorokan. Byzantion 35. 1965. 221-234.

²⁶ Brincken 135.

²⁷ Pontificia Commissio ad redigendum Codicem Iuris Canonici Orientalis (szerk.): Codificazione canonica orientale. Fonti. Series III, 9. kötet, Rome, 1943-1970. itt 4. kötet, 1, Nr. 19., 21., 100.; 36., 48., 163. (a továbbiakban: Fontes CICO)

²⁸ Györfly 1965. 41. „Deus autem dedit ipsis gratiam in conspectu domine ... ita ut mirabili eos amplexaretur affectu, et in omnibus eis necessariis providebat.” Dörrie 153.

²⁹ „... quorum dux et populi christianos dicunt, habentes litteras et sacerdotes Graecos.” (Dörrie 153.)

³⁰ „in secta quasi omnes secuntur Grecos in aliquibus ceremoniis et icuniis ... Habent ecclesias et ymagines et festivitates ut Greci.” Kern 108.

még hosszú ideig hatással volt a kaukázusi népek későbbi leírásaira.³¹ Interiano, aki a korai utazók közül a cserkeszek legmegbízhatóbb megfigyelőjének számít, ugyancsak a bizánci kereszténység befolyását hangsúlyozza természetesen anélkül, hogy tagadná, ez a kereszténység a cserkeszeknél ugyanúgy, mint más kaukázusi népeknél, csak gyengén honosodott meg. Többek között hangsúlyozza: „Kereszténynek vallják magukat, és görög papjaik vannak. Csak nyolc éves koruk után keresztkednek meg, és pedig tömegesen, úgy, hogy egyszerre hintik meg őket szenteltvízzel... Nemesek 60 éves kor alatt nem járnak templomba... Papjaik görög szavakat és írásjeleket használnak hivatásuk gyakorlása során, anélkül hogy jelentésüket értenék.”³²

A görög egyház a cserkeszeknél már viszonylag korán megvetette a lábát. Már a 7. században létezett a zikeknek egy önálló érseksége, melynek székhelye Nikopsisban volt, a 8. század vége óta pedig Tamataarchában (Matrega),³³ ahol „Tamataarcha és Zíkiá metropolitája” több mint fél évezreden keresztül székel. A metropolita közvetlenül a konstantinápolyi pátriárka alá tartozott, és a forrásokban többször említést tesznek róla.³⁴ A római egyház hittérítő törekvése, mely ugyan 1245 óta gyökeret eresztett az országban, és Versache fejedelem áttérésében tetőpontját érte el 1333-ban,³⁵ nem tudta a görög egyház uralkodó helyzetét megingatni.

Hogy Julianus barát és kísérői a zikek földjén folytattak-e térítő tevékenységet, és ezzel előkészítették-e a római egyház későbbi áttérítési sikereit, nem derül ki Riccardus tudósításából. A krónikás azonban 50 napra teszi a szerzetesek tartózkodását ezen a vidéken, ami aligha elegendő ehhez a tevékenységhez.

Ennek megfelelően igen szűkszavúak az őshonos lakosság életéről és szokásairól szóló közlések. A cserkeszek szociális rétegződéséről csak érintőlegesen értesülünk. A fejedelem mellett létezett egy nemesi réteg, amely már külső megjelenésében is – haj- és szakállviselt – különbözött a néptől. „A férfiak mind kopaszra nyírják fejüket, és ékes szakállat növesztenek; kivéve a nemeseket, akik nemességük jeleként bal fülük felett egy kevés haját meghagynak, fejük többi része teljesen meg van nyírva.”³⁶ Hogy a cserkesz társadalmi rend egyik különleges ismérve a feudális széttagoltság volt, már Maszúdi is feljegyezte.³⁷ Ehhez társult még a társadalom négy szociális rétegbe való hierarchikus, merev tagozódása: a pske (fejedelmek), az uark (nemesek),

³¹ Például Klaproth, J. v.: *Reise in den Kaukasus und nach Georgien, unternommen in den Jahren 1807 und 1808.* II., Halle-Berlin, 1812-14., itt I. kötet 594-603. (a továbbiakban: Klaproth), vö. Neumann 31.

³² Idézet Klaproth 594. sajnos az eredeti szöveget nem állt rendelkezésemre.

³³ Geizer, H.: *Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae episcopatum.* Ein Beitrag zur byzantinischen Kirchen- und Verwaltungsgeschichte. München, 1900. 535., 545.

³⁴ Vasiliev, A.: *The Goths in the Crimea.* Cambridge, Mass, 1936. 80.

³⁵ *Fontes CICO* 2, Nr. 131., 243.

³⁶ Györffy 1965. 41. „Omnes viri caput omnino radunt et barbas nutriunt delicate, nobilibus exceptis, qui in signum nobilitatis super auriculam sinistram paucos relinquunt capillos, cetera parte capitis tota rasa.” Dörrie 153.

³⁷ Vö. 21. jegyzet.

a tloktol (a kíséret nem nemesi származású tagjai) és a pshlul (szolgák, rabszolgák).³⁸ Interiano a következőképpen ír a társadalomról: „Vannak köztük nemesek, vazallusok, szolgák és rabszolgák. A nemeseket nagyon tisztelik, ők legtöbb idejüket a lovakkal töltik. Nem tűrik, hogy alárendeltjeik lovakat tartsanak, és ha egy vazallus véletlenül egy csikót felnevel, a nemes ember azonnal elveszi tőle és egy ökröt ad helyette, mondván: ló nem illet meg téged, csak ez.”³⁹

Riccardus a cserkeszek hajviseletére vonatkozó leírásait Interiano is megerősíti amikor így tudósít: „Ők (a cserkeszek) borotvát tartanak maguknál és köszörűkövet is, hogy megélesítsék. Egymás fejét borotválják, habár a fejtetőn hagynak egy hosszú fonott tincset.”⁴⁰ Különleges figyelmet érdemelnek Riccardus állításai a cserkesz nők helyzetét illetően. Feljegyzései szerint a fejedelmi udvar tagjai poligámiában éltek, ami nyilvánvalóan a cserkesz társadalom más rétegeinél is bevett szokás volt.⁴¹ Interiano szerint ismerték a levirátust.⁴² Mindemellett nagy tiszteletben tartották az asszonyokat, akik részt vettek a tanácsüléseken, ünnepeken,⁴³ és néha elkísérték férjeiket hadjárataikra.⁴⁴ A vendégszeretetet minden kaukázusi nép szentnek tekintette, ennek kifejezésében az asszony mint közvetítő személy fontos szerepet játszott. Ha valaki egy idegen házban akár vendégként, akár oltalmat keresőként a ház úrnőjének mellé ajkával érintette, örökbe fogadottnak tekintették, és ugyanúgy megillette a ház urának védelme, mint annak gyermekeit.⁴⁵ Ezek a szokások teljesen összhangban vannak azzal a képpel, melyet Riccardus festett a zíkek fejedelműjéről, ahogy vendégül látta a magyar szerzeteseket.⁴⁶ A vendég iránti barátság kifejezéséhez az is hozzátartozott, hogy az idegent a szomszédos ország határáig kísérik.⁴⁷

Nagy-Magyarország keresése közben Julianus és rendtestvérei Kelet felé fordultak. Míg a cserkeszekről szóló beszámolók teljesen megegyeznek a Riccardus által írottakkal, annál homályosabb annak az útnak a bemutatása, melyre cserkeszföld elhagyása után keltek. Csupán egy nagy sivatagról esik szó, melyen az átkelés nem egészen két hetet vett igénybe. Kézenfekvő az a feltevés, hogy arról a steppeövezetről van szó, melyet nyugaton a Kubán, keleten a Terek határol. Valahol a Kaukázus északi lejtőjénél a szerzeteseknek rá kellett bukkanniuk az alán-osztók első falvaira. Az alánok, a cserkeszekhez hasonlóan az ókorban és a középkorban a mai településeiknél lényegesen nagyobb kiterjedésű területet uraltak. Ez az iráni nyelvcsaládhoz tartozó nép az ókor óta Kelet-Európa térségében jelentős történelmi szerepet játszott. Az alánok eredetileg a szarmaták és szkíták lovasnomád szövetségéhez tartoztak, és örököseiként még Krisztus utáni időkben is Pontus

³⁸ Dirr 870.; Neumann 97–100.

³⁹ Idézet Klaproth 595.

⁴⁰ Klaproth 597.

⁴¹ Klaproth 595., 602.

⁴² Klaproth 595.

⁴³ Neumann 114.

⁴⁴ Namitok 130.

⁴⁵ Neumann 114.

⁴⁶ Dörrie 153.; Györfy 1965. 41.

⁴⁷ Dörrie 153.; vö. Neumann 37.; Györfy 1965. 41.

jelentős területeit birtokolták.⁴⁸ A Krisztus utáni első században megszállva tartották keleten az Aral-tó és nyugaton a Don által határolt területet.⁴⁹ Három évszázaddal később nyugati irányú terjeszkedésük során elérték a Pruth folyót, amelyet a források egyenesen alán folyóként említenek.⁵⁰ Az ezt követő időkben az alánok befolyási övezetét török lovasnomád népek vándorlásaik során erősen korlátozták, és ez még a mongol támadások előhettén is az észak-kaukázusi steppevidéken túl a Volgáig és Donig terjedt ki. Johann de Plano Carpini⁵¹ és útítársa, C. de Briediá⁵² a Donnal Omias városban alánokkal találkozott. Wilhelm von Rubruk egy alán települést talált Sumerkentben,⁵³ a Volga deltájánál, Ibn Battuta⁵⁴ még a 14. században akadt rájuk Saraiban, ahol az idő tájt tértek át az iszlám vallásra és saját városnegyedben laktak.⁵⁵ Az alánok, akik saját nyelvükön Ironnak(iráni) nevezték magukat, országukat pedig Irostonnak vagy Irnek (= az irániak országa/földje),⁵⁶ középkori forrásokban többnyire két néven szerepelnek. Míg a bizánci írók az antik, illetve antikizáló elnevezést *Αλανοι*⁵⁷ éppúgy megtartották, mint ahogy az örmény *krónikások Alan-kih*, *Alan-s* formában a régi nevet továbbvitték, addig más, különböző eredetű forrásokban az *As*, *Jas* elnevezés bukkan fel. Így a középkori grúz krónikák⁵⁸ *owszjai* az orosz évkönyvekben mint *Jasy*,⁵⁹ az arab történészeknél és földrajztudósoknál mint *Ās*,⁶⁰ a „mongolok titkos történetében” mint *As-ut*⁶¹ található. Magyarországon,

⁴⁸ Az antik és középkori forrásmegjelöléseket az alánok történetéről már az előző században orosz nyelvészek és történészek összegyűjtötték és alapos kritikai szempontok szerint megvizsgálták. Figyelemre méltóak a következő irányadó munkák: Miller, V.: *Osetinskie etjudy*. 1-3. kötet. Moszkva, 1881-1887. (a továbbiakban: Miller); Pfaf, V. B.: *Materialy dlja drevnej istorii osetin*. In: *Sbornik svedenij o kavkazskich gorcach*. T. 4. Tiflis, 1870.; Kulakovskij, F.: *Alany po svedenijam klassičeskich i vizantijskich pisatelej*. Kiev, 1899.

⁴⁹ Pelliot, P.: *Notes on Marco Polo I*. Paris, 1959. 16. (a továbbiakban: Pelliot)

⁵⁰ Vernadsky, G.: *Ancient Russia*. New Haven, 1952. 133.

⁵¹ *Sinica Franciscana* 70.; Györfly 1965. 76.

⁵² *Hystoria Tartarorum* 18.

⁵³ A település pontos földrajzi meghatározása mostanáig még nem járt sikerrel.

⁵⁴ *Sinica Franciscana* 315.; Györfly 1965. 211.

⁵⁵ Vö. Marquart 164.

⁵⁶ Meg kell itt jegyezni, hogy ma még a hivatalos útikönyv az Észak-Osszét Autonóm Köztársasághoz a *Putešestvie v drevnij Iriston* (Moszkva, 1974.) címmel található meg.

⁵⁷ Az ókori alánok történetéről vö. Täubler, E.: *Zur Geschichte der Alanen*. *Klio* 9. 1909. 14-29.; Bleichsteiner, R.: *Das Volk der Alanen*. In: *Berichte des Forschungsinstitutes für Osten und Orient II*. Wien, 1918. 4-10.; Zetsejvili, S. G.: *Svedenija ob Alanach v Chronografii Feofana*. In: *Drevnešije gosudarstva na territorii SSSR. Materialy i issledovanija*, 1975. g. Szerkesztette V. T. Pašuto. Moszkva, 1976. 81-86.

⁵⁸ A középkori grúz híradásokról, az osszétokról vö. Džanašvili, M.: *Izvestija gruzinskich letopisej i istorikov o Severnom Kavkaze i Rossii*. In: *Sbornik materialov dlja opisanija mestnostej i plemen Kavkaza* 22. Tiflis, 1897. 1-206.

⁵⁹ Vö. az ehhez kapcsolódó írásokat: Miller 3. kötet, 66-70.

⁶⁰ Vö. Marquart 1903. 164.; Györfly Gy.: *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*. Budapest, 1959. 54. (a továbbiakban: Györfly 1959.)

⁶¹ Haenisch, E. (ed.): *Die Geheime Geschichte der Mongolen*. Aus einer mongolischen Niederschrift des Jahres 1240 von der Insel Kode'e im Keluren Fluß. 2. kiadás, Leipzig, 1948. 262., 270., 274. (a továbbiakban: Geheime Geschichte); vö. Pelliot 16.

ahol oltalmat kínáltak a mongolok üldözése elől menekülő alánoknak a kunokkal együtt, jásznak nevezték az iráni bevándorlókat.⁶² A kutatás ma már nem vitatja az alánok azonosságát az ászokkal vagy jászokkal, a későbbi oszétékkel.⁶³ Egy ilyen azonosítással már Rubruk is foglalkozott, aki „Alani sive Aas”-ról beszél.⁶⁴

Az alánok Julianus és kísérei figyelmét különös mértékben magukra vonták. Egyfelől Riccardus aránylag nagy terjedelmet szentel ennek a népnek, szokásainak, életmódjának leírására, s az is feltűnő, hogy a szerzetesek összesen 6 hónapig tartózkodnak az oszétek földjén.⁶⁵ Nyilvánvalóan nyomós oka volt annak, hogy az oszétéknél a tervezettnél tovább maradtak. Mivel a szerzetesek fégyvertelenek voltak, ezért rajtaütésektől kellett tartaniuk és egyszer sürgősen rá is szorultak egy utazótársaság (societas) védelmére. Riccardus viszont rámutat arra, hogy északi és keleti irányban már jó ideje szünetelt a karavánok közlekedése, „a tatároktól való félelem miatt, kik állítólag a szomszédságban laktak.”⁶⁶

Az a tudat viszont, hogy a magyaroknak és alánoknak átmenetileg közös múltjuk volt, valószínűleg hosszabb maradásra ösztönözte a szerzeteseket, hogy különleges figyelmet tudjanak szentelni ennek a népnek. A szerzetesek bizonyosan annak a Kézai Simonnál fennmaradt elbeszélésnek hittek, miszerint a két nép hosszú ideig szoros kapcsolatban állt egymással. Ez a keleti őshazáról szóló hagyomány még erősen élt a 13. századi Magyarországon, és a szerzeteseket is ez ösztönözte egy keleti felfedezőút megtételére. Kézai tudósítása szerint a magyarok a nyugati irányú vándorlásuk során az Azovi-tenger partjához értek, ahol az ottani mocsaras területen (Kubán deltatorokolata) Hunor és Mogor fivérek vezetésével letelepedtek. Az első kapcsolatfelvételt az alánok és a magyarok között Kézai a következőképpen ábrázolja: „A hatodik évben kikalandoztak, s egy pusztá helyen véletlenül Belár fiainak férjeik nélkül otthon maradt feleségeire és gyermekeire bukkantak. Kiket is vagyonostul sebesen vágatva elragadtak a maeotisi ingoványok közé. Történetesen az alánok fejedelmének, Dulának két leányát is elfogták a gyermekek között; ezek egyikét Hunor, másikat Magyar vette feleségül. Ezekből az asszonyoktól származnak a hunok

⁶² A magyar nyelv története etimológiai szótára. 2. kötet, Budapest, 1970. 263.

⁶³ Az oszétéknek az ókori alánoktól való származását tudomásom szerint elsőként Klaproth 66. emelte ki. Az erre vonatkozó folyamatosságra nyelvi és kulturális bizonyítékokkal viszont elsőként Miller 3. kötet, 40–42., és Vasmer, M.: Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven I. kötet: Die Iranier in Südrussland. Leipzig, 1923.; Vasmer, M.: Iranisches aus Südrussland. In: Streitberg-Festgabe. Leipzig, 1924. 367-375. szolgáltak. A legújabb szovjet kutatások is döntően erre a kapcsolatra utalnak. Így elsősorban Abaev, V. I.: Istoriko-etimologičeskij slovar osetinskogo jazyka. Moszkva – Leningrád, 1958. (a továbbiakban: Abaev); de ugyancsak: Gaglojti, Ju. S.: Alany i voprosy etnogeneza Osetin. Tbilisi, 1966.

⁶⁴ Sinica Franciscana 199., vö. 191. „...Alani qui ibi dicuntur Aas ...”; Györffy 1965. 134.

⁶⁵ Dörrie 154.; Györffy 1965. 41.

⁶⁶ „De loco illo (Alania) fratres societatem habere non poterant procedendi propter timorem Tartarorum, qui dicebantur esse vicini.” (Dörrie 154.; Györffy 1965. 41.) Az itt említett tatárok feltehetőleg annak a hordának voltak az előfutárai, amely 1236 és 1237-ben a nagy nyugati hadjáratot végrehajtani és többek között a kaukázusi népeket is leigázni volt hivatott. Vö. Altunian, G.: Die Mongolen und ihre Eroberungen in kaukasischen und kleinasiatischen Ländern im XIII. Jahrhundert. Berlin, 1911. 30–33.

valamenynyien.⁶⁷ Ez a legendás elemekkel erősen színezett tudósítás, mely alapjaiban olyan történelmi eseményekre utal, mint a finn-ugor, török (onogur-bolgár) és iráni (alán) népek együttélése a Volga és Don közötti területen,⁶⁸ amit Bíborbanszületett Konstantin Λεβεδία⁶⁹ elnevezéssel illet,⁷⁰ minden valószínűség szerint jelentősen befolyásolta a magyar domonkosok döntését utazásuk előkészítésében és véghezvitelében. Elődeik őshazáját mindenekelőtt az alánok szomszédságában keresték. Györffy György joggal utalt arra a tényre, hogy a barátok aligha részesíthették volna előnyben a Konstantinápolyon és Matregán át vezető útvonalat, ha „Nagy-Magyarországot” kezdettől fogva a Volga és az Ural közötti területen feltételezték volna, sokkal inkább az északi irányú Lengyelországon és Vladimir fejedelemségén keresztül vezető úton indultak volna el, amelyen Julianus hazatért Magyarországra.⁷¹

A dominikánusok nem töltötték haszontalanul az időt az alánoknál, hanem gondosan és lelkiismeretesen kérdezősködtek, ahogy ez a Riccardus által hátrahagyott részletes beszámolóban tükröződik. A magyar barátok természetesen különösen érdeklődtek az oszétek vallási viszonyai iránt. „Itt érkeztek az Alániának nevezett földre, ahol keresztények és pogányok vegyesen laknak. ... Azok, akiket itt keresztényeknek neveznek, tartják magukat ahhoz, hogy olyan edényből, amelybe egér puszult bele, vagy amelyből kutya evett, nem isznak, és nem esznek addig, amíg papjuk meg nem szentelte, s aki másként cselekszik, azt a kereszténységből kirekesztik. Ha viszont valaki közülük bármilyen okból embert öl, ezért sem nem vezekel, sem dicséretet nem kap, mivel náluk az emberölést semmibe sem veszik. A keresztet olyan nagy tiszteletben tartják, hogy a szegények – akár odavalók, akár idegenek –, akik nem tudnak magukkal kíséretet vinni, bármilyen keresztet lobogós

⁶⁷ A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Szerkesztette Györffy György. Budapest, 1986.³ 183-184. „Anno ergo VI: exeuntes in deserto loco sine maribus in tabernaculis permanentes uxores ac pueros filiorum Belar (principis Bulgarorum) casu repererunt, quos cum rebus eorum in paludes Meotidas cursu celeri deduxerunt. Accidit autem principis Dulae Alanorum duas filias inter illos pueros comprehendí, quarum unam Hunor et aliam Mogor sibi sumpsit in uxorem. Ex quibus mulieribus omnes Hunni originem assumpsere.” Simonis de Keza Gesta Hungarorum. In: *Scriptores rerum Hungaricum*. Szerkesztette A. Domanovszky. 1. kötet. Budapest, 1937. 129-194., itt 145.

⁶⁸ Bogyay, Th.: *Grundzüge der Geschichte Ungarns*. Darmstadt, 1967. 15. feltételez „egy exogám kapcsolatot a korai magyarok, egy bolgár-török nép és az alánok között.”

⁶⁹ Λεβεδία vö. Vernadsky, G.: *Lebedia*. In: Vernadsky, G.– de Ferdinandy, M.: *Studien zur ungarischen Frühgeschichte*. München, 1957. 7-31. (*Südeuropäische Arbeiten* 47.); Bartha A.: *A IX-X. századi magyar társadalom*. Budapest, 1968. 101., 116-118.; *Moravcsik* 2. kötet, 177.

⁷⁰ A bolgár-török, alán-összét jövevényszavak a magyar nyelvben, a fent említett kapcsolatot bizonyítják. Gombocz Z.: *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*. Helsinki, 1912; Gombocz Z.: *Osseten-Spuren in Ungarn*. In: *Streitberg-Festgabe*. Leipzig, 1924. 105-110.; vö. *Moravcsik*: *Zur Geschichte der Onoguren*. *Ungarische Jahrbücher*, 10. 1930. 53-90.; Györffy Gy.: *Krónikáink és a magyar őstörténet*. Budapest, 1948. 13-17. (a továbbiakban: Györffy 1948.); *Abae* 250-253.

⁷¹ Györffy 1948. 70.

kopjájukra tűznek és felemelve hordják, mindenkor bátran járhatnak keresztények és pogányok között egyaránt.⁷²

A krónikás azon megjegyzése, hogy az oszétok egy része – még ha felületesen is – keresztény volt, egybeesik más szerzők állításaival. Az oszétek keresztény hitre való térítése már jóval a 10. század előtt megkezdődött főképp bizánci térítők részvételével, de szemlátomást akadozva haladt, többször megtorpant és soha nem vezetett az oszétek teljes megtéréséhez. Nem sokkal 932 után Maszúdi szerint pogány felkelésre került sor, és átmenetileg elűzték a keresztény püspököket, papokat.⁷³ Habár a 10. század közepén újból elkezdődtek a térítések, és az uralkodóház az alánok egy részével együtt megtért,⁷⁴ nem beszélhetünk a kereszténység tartós győzelméről. Wilhelm von Rubruk hívja fel a figyelmet arra, hogy azok az alánok, akikkel ő találkozott, habár görög lelkészeik voltak és (szent) írásokkal rendelkeztek, a kereszténység tanaiból csak Krisztus nevét ismerték.⁷⁵

Nem látták ezt másként azok az utazók sem, akik a 18. és 19. században látogattak el az oszétekhez. A magyar Gróf Zichy Jenő, keletkutató és etnológus, a Kaukázus történetének és néprajzának egyik legkiválóbb ismerője 1897-ben *Voyages au Caucase et en Asie Centrale* című művében a következőket hangsúlyozza: „Az oszétek történelmük során háromszor váltottak vallást. Ma többségükben keresztények, nem sokkal több, mint egynegyedük mohamedán, különösen érvényes ez az előkelőkre. A többiek vallása, legyenek azok keresztények vagy mohamedánok tele vannak pogány kultuszokkal maradványaival. Valóban járnak templomba. De elmennek a dzouarokhoz is és állatokat áldoznak nekik.”⁷⁶ Georg Nioradze néprajztudós még 1923-ban a következő szavakkal foglalta össze az oszétek vallási viszonyait: „A kereszténység az oszéteket eddig még csak felületesen érintette. Még manapság is kevéssé sajtóztatták el a kereszténység etikai előírásait, sokkal inkább csak a külső megnyilvánulásait. A keresztény morál önmagában idegen az oszétektől, és szinte minden szempontból ellentmond e nép évszázadok során kialakult normáinak.

⁷² Györfly 1965. 41. „Ibique venerunt in terram que Alania dicitur, ubi Christiani et pagani mixtim manent ... Illi qui Christiano ibi censentur nomine, hoc observant, quod de vase illo nec bibunt nec comedunt, in quo murem mori contingit vel de quo canis comedit, nisi prius a suo presbytero fuerit benedictum; et qui aliter facit, a christianitate efficitur alienus. Et si quis eorum quocumque casu hominem occidit, pro eo nec penitentiam nec benedictionem accipit; immo apud eos homicidium pro nichilo reputatur. Crucem in tanta habent reverentia, quod pauperes sive indigene sive advene, qui multitudinem secum habere non possunt, si crucem qualemcumque super hastam cum vexillo posuerint et elevatam portaverint, tam inter Christianos quam inter paganos omni tempore secure incedunt.” Dörrie 153–154.

⁷³ Vö. Marquart 1914. 166.

⁷⁴ Marquart 1914. 167.

⁷⁵ „Alani qui ibi dicuntur Aas, christiani secundum ritum Grecorum et habentes litteras grecos et sacerdotas grecos ... omnia ignorabant que spectant ad ritum christianum, solo nomine Christi excepto” (Sinica Franciscana 192.); vö. Györfly 1965. 134–135.

⁷⁶ Zichy, J.: *Voyages au Caucase et en Asie Centrale*. Budapest, 1897. 71. Hasonló adalékok találhatóak: Klaproth 2. kötet, 599.; Pallas, P. S.: *Bemerkungen auf einer Reise in die südlichen Statthalterschaften des Russischen Reichs in den Jahren 1792 und 1794*. Leipzig, 1799. 414.; Haxthausen: v. A. *Transkaukasien*. 2. kötet. Leipzig, 1856. 17.

A keresztény tan az oszétek többségének számára teljesen hozzáférhetetlen.⁷⁷ Sok azon vallási szertartások és szokások közül, melyeket a domonkosok lejegyeztek, a mai napig nyomon követhető. Így a kereszt sajtáságos tisztelete, mely az oszéteknél és más észak-kaukázusi népeknél még a 19. században is elterjedt volt. Dörrie helyes felismerése szerint „ez a kereszténység ezen peremterületén egyféle tabu-szimbólummá váló süllyedést jelentett.”⁷⁸ Klaproth így tudósít: „Az oszétek mélységesen tisztelik a hullócsillagokat, amelyeket ... repülő szenteknek és keresztnek neveznek. Mikor először jön fel a hold, akik látják, késsel vagy egy tőrrel a hold és a csillagok irányába csapnak és maguk köré kereszteltek közül egy kört rajzolnak, mert az újhold megjelenését rendkívül szentnek tartják.”⁷⁹ Ez világosan mutatja a kereszt tisztelete és a kereszténység előtti hold-, illetve csillagistenek kultuszok közötti összefüggést.⁸⁰ Riccardus említi, hogy a börtölést szigorúan betartották, amit a későbbi helyszínen járt kutatók is megerősítenek. Klaproth szerint „az oszétek tartják a görög egyház húsvétot megelőző nyolc hetes böjtjét, amikor nemcsak hústól, hanem tejtől és vajtól is tartózkodnak; csak kenyeret, sós vízben főtt babot, borsót, valamint hagymát fogyasztanak. Egyesek Szent Péter böjtjét egész júniusban, Szűz Mária böjtjét és karácsony böjtjét is tartják.”⁸¹

A félkeresztény és pogány ünnepnapok sokasága, melyek az oszétek hétköznapjait megszakították, s amikor minden munkával felhagytak, egészen a 20. századig fennmaradt.⁸² Természetesen a vasárnap az oszéteknél nem olyan volt, ahogy azt a szerzetesek a 'treuga Dei' értelmében elgondolták. Ennek inkább a gyakori vérbosszúban érintett csoportosulások közötti hosszabb időre megállapodott békeidőszak felel meg. Ezt Klaproth a következőképpen erősíti meg: „A vérbosszú apáról fiúra öröklődik, és gyakran egész falvak közötti hosszan tartó ellenségeskedéssé válik. Habár sohasem szűnik meg egészen, az a szokás, hogy ajándékok hatására felhagynak vele. A gyilkos, néhány családtagjával, saját erős tornyába menekül, és ott védi magát a megölt közeli hozzátartozóival szemben. Onnan küldi le egyik barátját a falu öregjeihez, hogy ők aztán az ellenféllel egy – egy évre szóló – szerződést kössenek. Ennek értelmében a gyilkos egy bizonyos számú birkát, vagy ökröt fizet az érdekelteknek, akik megesküsznek, hogy a szerződés időtartama alatt békén hagyják. Ezt a szerződés lejártá után mindkét részről megújíthatják.”⁸³ Nem

⁷⁷ Nioradze, G.: Die Berg-Ossen und ihr Land. Berlin, 1923. 21. (a továbbiakban: Nioradze)

⁷⁸ Vö. Narody Kavkaza. 1 kötet. Moszkva, 1960. 332-334.; Dörrie 154., 2:20. Jegyzet.

⁷⁹ Klaproth 602.; vö. Koch, K.: Reise durch Russland nach dem kaukasischen Isthmus in den Jahren 1836, 1837 und 1838. 2. kötet. Stuttgart-Tübingen, 1842. 119.; Merzbacher, G.: Aus den Hochregionen der Kaukasus. 2. kötet. Leipzig, 1901. 98.

⁸⁰ A kereszt tiszteletéről a cserkeszeknél a 19. században a következőket írja Neumann: „A cserkeszek tisztelik a keresztet is, amelyet az elődeiktől örökölték; ám annak jelentését 1818-ban már nem ismerték.” (Neumann 110.)

⁸¹ Klaproth 600.; vö. Reineggs, J.: Allgemeine historisch-topographische Beschreibung des Kaukasus. Gotha-Szentpétervár, 1797. 219.

⁸² „A vasárnapot Chuzawi-bonnának nevezik, ami isten napot jelent, és ezen a napon, tartózkodnak a munkától ...” (Klaproth 599.). A különböző ünnepnapok felsorolása megtalálható: Nioradze 22–28.

⁸³ Klaproth 594.

utolsó sorban a vérbosszú volt az, ami az oszét népet állandó belső viszályba sodorta, a lappangó jogi bizonytalanság állapotába. „Ha viszont valaki közülük bármilyen okból embert öl, ezért sem nem vezekel, sem dicséretet nem kap, mivel náluk az emberölést semmibe sem veszik.”⁸⁴ Az a szemléletes kép, amit a magyar hittérítők az oszétek feudális széttagolódásáról vázoltak, sok kaukázusi nép számára egészen az újkorba nyúlóan érvényes. A Magas-Kaukázusban a hegyi népek által megközelíthetetlen, erődítményszerűen kiépített, tornyos aulok még napjainkban is életszerű benyomást keltenek a gyilkos viszályokról, melyek az egyes nemzetségek között gyakran évtizedekig tomboltak.⁸⁵

Mindazonáltal az oszét nép még néhány évtizeddel a magyar barátok érkezése előtt valószínűleg egy hatalmas birodalomba egyesült, melynek virágkora a 10. és 11. századra esett, s mely a mongolok első támadásáig állt fenn, akiktől a szövetséges kunokkal együtt 1222-ben súlyos vereséget szenvedtek. Maszúdi a 10. század közepén teljes csodálattal tudósít: „Az alánok uralkodója megközelíthetetlen, rendkívül bátor és egy 30 000 fős lovassereg felett rendelkezik, kormányzatának tagjai a fejedelmek. Ami pedig birodalmát illeti, szállásaik aranyra összefüggők, hogy ha egy település kakasai kukorékolnak, a birodalom többi részéből választ kapnak ...”⁸⁶ Bíborbanszületett Konstantin az alánokat a kazár birodalom elleni erős szövetségesként említi.⁸⁷ Az alánok vagy oszétek jelentőségét semmi sem mutatja jobban, mint az a körülmény, hogy a bizánci császár az alán fejedelmeket a diplomáciai rangsorban a bolgár és az örmény birodalmak uralkodóival egyenrangúként említi, és legfőbb kitüntetésként a *πνευματικὸν τέκνον* címet adományozza nekik.⁸⁸

Az alánok harcos erényei három évszázaddal később a mongol támadások ellen mutatkoztak meg igazán. A kortárs utazók, Plano Carpini és Rubruk egybehangzóan elismerően nyilatkoznak az alánok bátor ellenállásáról a tatárokkal szemben.⁸⁹ Már 1222-ben harcoltak az alánok a kunokkal együtt – még ha hiába is – a benyomulók ellen. A tatárok második támadása nem váratott sokáig magára, épp a magyar szerzetesek ott-tartózkodására tehető.⁹⁰ Az alánok feletti teljes győzelem csak a Kaukázus északi steppés lejtőin adatott meg a mongoloknak. Marquart osztja azt a grúz forrásokra támaszkodó nézetet, amely szerint az alánokat először a mongolok üzték el a síkságról, így a Közép-Kaukázus hegyeibe kényszerültek visszahúzódni.⁹¹

⁸⁴ Györfly 1965. 41. „Et si quis eorum quocumque casu hominem occidit, pro eo nec penitentiam nec benedictionem accipit; immo apud eos homicidium pro nichilo reputatur.” Dörne 154.; Nioradze 17–18.

⁸⁵ Vö. Bodenstedt, F.: Die Völker des Kaukasus. Frankfurt a. M., 1848. 72.; Istorija Severo-Osetinskoj ASSR. Moszkva, 1959. 109–119.

⁸⁶ Idézet Marquart 1903. 167.; vö. Hüdüd al-'Álam.: The Regions of the World. A Persian Geography 372. A. H. – 982 A. D. Szerkesztette V. Minorsky. London, 1937. 160-161., 444-446. (a továbbiakban: Hüdüd al-'Álam)

⁸⁷ Constantine Porphyrogenitus 64.

⁸⁸ Dölger, F.: Die „Familie der Könige“ im Mittelalter. Historische Jahrbuch 60. 1940. 401.

⁸⁹ Sinica Franciscana 100., 317.

⁹⁰ Vesd össze fent.

⁹¹ Marquart 1903. 169. Ugyanezt a véleményt osztja Klaproth 2. kötet, 581.; Minorsky, V.: The Alan capital Magas and the Mongol campaigns. In: Bulletin of the School of Oriental and African

A szerzetesek oszétföldön való tartózkodását az éhezés és nélkülözés jellemezte, ezért átmenetileg arra is gondoltak, hogy két rendtestvért eladnak rabszolgának, hogy legalább a másik kettő számára lehetővé tegyék vállalkozásuk folytatását. Így Julianus és megmaradt társa számára⁹² a továbbutazás szenvedésekkel teli úttá vált, s majdnem áldozatúal estek utastársaik kapzsiságának.⁹³ Az út tovább északra a Volgához egy „sivatagon”, az úgynevezett Kalmüksteppén keresztül vezetett, míg összesen 37 nap után el nem érték a szaracénok földjét, amely a Veda nevet viselte, és egy Bundaz nevű várost.⁹⁴

A „terra Sarracenorum ... Veda” Rubruk adatainak segítségével földrajzilag viszonylag jól meghatározható. A Veda név minden valószínűség szerint a Merdas, illetve Medua elnevezés rontott változata, mellyel Rubruknál találkozhatunk: „A Donon túl elterülő vidék gyönyörű szép, folyókban, erdőkben gazdag. Északon óriási erdőségek fekszenek, hol kétféle nép lakik: egyik a moksa, amely semmiféle törvényt nem követ, és teljesen pogány. Városaik nincsenek, erdei kunyhókban laknak ... utánuk következnek azok, akiket merdásznak mondanak, a latinok meg merdinisnek hívnak; ezek mohamedánok.”⁹⁵

Ezek a Rubruk által ábrázolt viszonyok csak a volgai finn mordvinok népére illenek, akiknek szállásterületei a Krisztus utáni időkben nyugaton az Oka felső folyásától a Volgáig, északról délre Gorkijtól Voronyezsig és Szaratovig terjedt.⁹⁶ A mordvinok már Julianus és Rubruk korában is két, nyelvileg rokon, de kulturálisan különböző törzsi csoportra tagozódtak, a moksa és erza mordvinokra.⁹⁷

A moksa mordvinok – akik Rubruknál mint moxelek szerepelnek – alkották a két csoport közül az északabbi területen élőket. Településeik a Szura, Oka, Volga által határolt területen voltak, és még a 13. században is a későbbi Kadom és Kaszimov városok környékéig terjedtek.⁹⁸ Tőlük délkeletre a Sura és a Volga között a merdas

Studies, 14. 1952. 221–238.

⁹² Két szerzetes ekkor már elindult hazafelé.

⁹³ Dörrie 155.; Györfly 1965. 42.

⁹⁴ „... tricesimo septimo die venerunt in terram Sarracenorum que vocatur Veda in civitatem Bundaz” (Dörrie 155.; Györfly 1965. 42.). Valószínűleg az úti kíséret a Volga másik partján maradt. Folyami átkelésről nincs azonban szó.

⁹⁵ Györfly 1965. 139. „Regio istra ultra Tanaim est pulcherrima, habens flumina et silvas. Ad aquilonem sunt silve maxime, quas inhabitant duo genera hominum: Moxel scilicet qui sunt sine lege, pure pagani. Civitatem non habent, sed casulas in silvis ... Post istos sunt alii qui dicuntur Merdas, quos Latini vocant Merdinis, et sunt sarraceni.” Sinica Franciscana 198.

⁹⁶ Vasmer, M.: Die alten Bevölkerungverhältnisse Russlands im Lichte der Sprachforschung. Berlin, 1941. 30. (Preussische Akademie der Wiss., Vorträge und Schriften 5.)

⁹⁷ Már elég korán szétestek a mordvinok két meglehetősen különböző nyelvű törzsre; az egyik er'z'a névre hallgat, a másik neve moksa. A két különböző nyelvjárás olyan mértékben eltávolodott egymástól, hogy egy erzának nehéz lenne megérteni a moksát, illetve fordítva. (Manvinen, I.: Die finnisch-ugrische Völker. Leipzig, 1932. 162.); Vö. Feoktistov, A. P.: Erzjanskij jazyk. Mokšanskij jazyk. In: Lytkin, V. I.: Jazyki narodov SSSR. 3. kötet. Finnougorskije i samodijskie jazyki. Moszkva, 1966. 177-198.; Zsirai M.: Finnugor rokonságunk. Budapest, 1937. 250–271. (a továbbiakban: Zsirai)

⁹⁸ Spuler, B.: Die Mordwinen. Vom Lebensbuf eines wolga-finnischen Volkes. Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft 100. 1950. 90-111., itt 95. (a továbbiakban: Spuler)

vagy erza mordvinok éltek,⁹⁹ akiknek Riccardus vedáival való azonosítása annál könnyebb, mivel mindkét népet – Rubruk a merdasokat¹⁰⁰ és Riccardus a vedákat¹⁰¹ – szaracénokként, azaz muszlimokként írják le.

De milyen kapcsolat van a „civitas Bundaz”¹⁰² és a merdasok között? Kézenfekvő az a feltételezés, hogy Bundaz alatt a burtászokat (burdászok) érthetjük, azt a népet, melyet már a 10. századi perzsa és arab földrajztudósok is ismertek,¹⁰³ de etnikai hovatartozásuk még vitatott. Míg a tudósok egy része azon a véleményen van, hogy a mordvinokhoz sorolhatók,¹⁰⁴ mások úgy gondolják, hogy a burtászok egy egyedülálló, talán török nyelvű nép, mely később beolvadt a csuvasokba vagy a volgai tatárokba.¹⁰⁵

Minden kétséget kizáró megoldás még nem született, noha az eddig ismert érvek inkább amellett tanúskodnak, hogy a merdasok és a burtászok ugyanaz a nép, mert:

1. Nyelvtörténetileg mindkét név egymással teljesen összhangba hozható.¹⁰⁶
2. Nyilvánvalóan ugyanazon a területen éltek! Ehhez társul még, hogy az erza mordvinoknak szállásterületein a Burtas szó mint helymegnevezés ismételtel felbukkan.¹⁰⁷
3. A földrajzíró Isztahri¹⁰⁸ igazolja, hogy a burtászok nyelve nem tartozik a török nyelvekhez.¹⁰⁹
4. Keleti források olyan képet festenek a burtászok gazdálkodási módjáról és szokásaikról, amely részleteiben egyezéseket mutat a mordvinok leírásával Rubruknál és Herbersteinnél. Egy 11. századi perzsa tudós Marvazi¹¹⁰ szerint a burtászok (Burdas) erdőben élnek, földműveléssel, sertés- és marhatenyésztéssel foglalkoznak. Mézből, melyből egyfajta méhsört készítenek, feleslegük van, és virágzó prémkeres-

⁹⁹ Vasilev, T. V.: Mordovija. Moszkva, 1931. 41 (a továbbiakban: Vasilev); Zsirai 253.

¹⁰⁰ Sinica Franciscana 199.; Györfly 1965. 139.

¹⁰¹ Dörrie 155.; Györfly 1965. 42.

¹⁰² Dörrie 155.; Györfly 1965. 42.

¹⁰³ Hudūd al-Ālam 162.; Sharaf al-Zamān Tāhir Marvāzī on China, the Turks and India. Szerkesztette V. Minorsky. London, 1942. 33 (a továbbiakban: Marvāzī); vö. Marquart 1903. 333–336.

¹⁰⁴ Így Marquart 1903. 82., 161.; Pauler Gy.: A honfoglalás kütfői a honfoglalás ezeréves emlékére. Budapest, 1900.; Barthold, W.: Bulghar. In: Enzyklopaedie des Islam. 1. kötet. Leiden-Leipzig, 1913. 819–825, itt 825. (a továbbiakban: Barthold 1913.); Hudūd al-Ālam 462–465.; Györfly 1948. 71–73.

¹⁰⁵ Togan, Zeki Validi: Ibn Faḍlān’s Reisebericht. Leipzig, 1939. 202., 207–210. és 221. (a továbbiakban: Togan); Smimov, I. N.: Les populations finnoises: les Mordves. Paris, 1898. 271. (a továbbiakban: Smimov); Vasiljev, B. A.: Problema burtasov i mordva. In: Voprosy etničeskoi istorii mordovskogo naroda. Trudy mordovskoi etnografičeskoj ekspedicii. T. 1. kötet. Moszkva, 1960. 180–209.

¹⁰⁶ Vö. Györfly 1948. 71.

¹⁰⁷ Hudūd al-Ālam 462.

¹⁰⁸ Bibliotheca Geographorum Arabicorum. Szerkesztette M. J. de Goeje. 1. kötet. Leiden, 1870. 225.

¹⁰⁹ Vö. Dunlop, D. M.: The History of the Jewish Khazars. Princeton, N. J. 1954. 98.; Hudūd al-Ālam 464.

¹¹⁰ Marvāzī 33.

kedelmet folytatnak.¹¹¹ Gyakorolják a földbe temetést és a hamvasztást, és asszonyaiknak – szexuális téren is – nagy szabadságot hagynak.¹¹³

Rubruk beszámolójában megdöbbenő hasonlóságok találhatók: „... moksa ... Városaik nincsenek, erdei kunyhókban laknak ... Ha valaki a más feleségével hál, amaz nem törődik vele, legfeljebb ha a szeme láttára történik, tehát nem féltékenyek. Igen sok disznót tartanak, bővelkednek mézben, méhviaszban, értékes szőrmékben és sólymokban.”¹¹⁴

Az iszlám vallásra való áttéréssel, mely a burtászoknál és az erza mordvinok egy részénél a 10. században következett be,¹¹⁵ kulturális téren, még ha szerény mértékben is, de változás mutatkozik. A burtászok átvették a török lovasnomádoktól a nemezsátrat,¹¹⁶ kazár mintára ugyan, de ismerték a kettős fejedelemséget. Városzerű megerősített településeket létesítettek, melyek közül kétségtelenül Burdaz – „civitas Bundaz”, ahogy Riccardus feljegyezte – volt a legjelentősebb.¹¹⁸ Ezenkívül élénk kereskedelmi kapcsolatban álltak a horezmiekkel,¹¹⁹ a volgai bolgárokkal és a tatárokkal.¹²⁰

Mindazonáltal a mordvinok többsége ugyanúgy megtartotta ősi életmódját, mint öröklött animista hitvilágát.¹²¹ Az angol utazó, Giles Flecher és a genovai Josafa

¹¹¹ A mordvinok természeti gazdálkodásáról vö. Žicanov, M. F.: Iz istorii chozajstva mordvy v XIII-XVI vv. In: Issledovanija po mat. kulture mordovskogo naroda. Trudy mordovskoj etnograficeskoj ekspedicii. T. 2. kötet. Moszkva, 1963. 5–76.

¹¹² Rykov, P. S.: Očerki po istorii mordvy po archeologičeskim materialam. Moszkva, 1933. 19., Spuler 92.

¹¹³ Smirnov 337. is szól erről: „... liberté des mocurs des garçons et des filles”.

¹¹⁴ Györffy 1965. 139. „Moxel ... Civitatem non habent, sed casulas in silvis ... Si quis dormiat cum uxore alterius ille non curat nisi videat propriis oculis, unde non sunt zelotipi. Habundant apud eos porci, mel et cera, pelles preciose et falcones.” Sinica Franciscana 198., vö. a 16. századi Herberstein adataival: „A Moscha fluvio Orientem et Meridiem versus, ingentes occurrunt sylvae, quas Mordvua populi ... inhabitant. ... Hi in pagis passim habitant, agros colunt, victum ex ferina, carne et melle habent, pellibus abundant preciosis ...” (Rerum Moscoviticarum Commentarii Sigismundi Liberi Baronis in Herberstein. Basileae, 1571. 65. (Utánnymot: Frankfurt a. M., 1964.) (a továbbiakban: Herberstein)

¹¹⁵ Isztahrínál és Maszúdínál találkozhatunk velük Arða*, illetve Arsija néven mint népcsoporttal, amely kazár uralom alatt állt. Hudüd al-‘Álam 162. „Ők (a burtászok) egy nép, amely Ghuz (az oghuz-török) vallásának vallja magát. Burtas városban a 10. században már létezett egy pénteki mecset(*)” Togan 207.

¹¹⁶ Hudüd al-‘Álam 162.

¹¹⁷ Hudüd al-‘Álam 162. A honfoglalás előtt a magyarok is átvették a kazároktól a kettős fejedelemséget; vö. Györffy Gy.: Kurszán és Kurszánvára. In: Györffy 1959. 127–160.

¹¹⁸ Dörrie 155. Györffy 1965. 42. A burtászok „városairól” vö. a forrásanyagokat: Togan. 207. A mordvin territórium nyugati felén a 12. század óta létrejöttek nagyobb erődtített települések, mint például Abramov Gorod, Arzanas, Oska pandt stb., amelyek védelmet nyújtottak a lakosságnak a szomszédos hercegségek fegyveres támadásai elől. Vö. Spuler 94.

¹¹⁹ H udüd al-‘Álam 462.

¹²⁰ Vasilev 33.; Rykov 45.

¹²¹ Spuler 92.

Barbaro – igaz viszonylag kései 1474-es és 1588-as – tudósításai¹²² mellett éppen Julianus, Riccardus által közvetített adatai nyújtanak hiteles bepillantást ebbe a korai világba.¹²³

Riccardus azzal az utalással kezdi a mordvinok ábrázolását, miszerint Julianusnak csak 15 napra volt szüksége ahhoz, hogy földjükön keresztülutazzon:¹²⁴ „Ezek pogányok és olyan kegyetlen emberek, hogy semmibe se veszik az olyan embert, aki sok embert nem ölt. S midőn valaki útra kel, minden általa levágott fejet előtte hordanak, és mennél több fejet hordanak előtte, annál nagyobb a becülete. Az emberi koponyákból meg kelyhet csinálnak, és örömet isznak belőle. Azt, aki nem ölt embert, nem is engedik megnősülni.”¹²⁵

Riccardus egy olyan társadalomnak a képét rajzolja meg, melynek értékrendjében a harc központi szerepet játszik. Ezt más források tökéletesen alátámasztják. Már a 10. és 11. századi arab és perzsa szerzők is hangsúlyozzák a burtászok harcos szellemét. Ahmed Túszi szerint „a burtászoknak más dolguk sincs, csak hogy öljenek, raboljanak, és másokkal erőszakoskodjanak.”¹²⁶ Gardízi díjazza a bátorságukat,¹²⁷ míg Dzsalál ad-Dínnél harcos nyilas népként mutatkoztak.¹²⁸

Sigismund von Herberstein még hat évszázaddal később is úgy tudósít, hogy a mordvinok egy bátor nép, amelynek harcosai gyalogosan vonulnak hadba, és kitűnő íjászok.¹²⁹ Giles Fletcher szörnyűségnek és durvának írja le őket. Számos háborúban és felkelésben tudtak mind az orosz, mind a tatár támadások ellen védekezni, és csupán a 18. század vége felé sikerült az orosz hivatalnokoknak végérvényesen „megbékíteni” őket.¹³¹

Koponyakultusz és fejjavadászat az ural-altaji népeknél rendkívül elterjedt volt, ugyanúgy, ahogy ezt Hérodotosznál (IV,26; IV,64) az iráni szkítákra vonatkozólag

¹²² Mindkettőt megjelentette Geraklitov, A. A.: *Materialy po istorii Mordvy. Sbornik vypisok iz pečatnych istočnikov.* Moskva–Leningrád, 1931. 114. (a továbbiakban: Geraklitov)

¹²³ Dörrie 160.

¹²⁴ Feltehetőleg az Oka felső folyása.

¹²⁵ Györfly 1965. 44. „Qui (=Mordvani) sunt pagani et adeo homines crudeles, quia pro nichilo reputatur homo ille, qui multos homines non occidit; et cum aliquis in via procedit, omnium hominum capita quos occidit coram ipso portantur, et quanto plura coram uno quoque portantur capita tanto melior reputatur; de capitibus vero hominum scyphos faciunt et libentius inde bibunt. Uxorem ducere non permittitur, qui hominem non occidit.” Dörrie 160.

¹²⁶ Idézet Togan 209.

¹²⁷ Togan 210.

¹²⁸ További forrásmegjelölések Marquart, J.: *Ein arabischer Bericht über die arktischen (uralischen) Länder aus dem 10. Jahrhundert.* Ungarische Jahrbücher 4. 1924. 260-334., itt 277. (a továbbiakban: Marquart 1924.)

¹²⁹ Herberstein 65.

¹³⁰ Geraklitov 116.

¹³¹ Spuler 94–105.

megismerhették. A fejtrófeának nagy tekintélye volt a hunok,¹³² avarok,¹³³ a protobolgárok,¹³⁴ a magyarok,¹³⁵ besenyők,¹³⁶ oguzok¹³⁷ és baskírok¹³⁸ között, és nem utolsósorban a finn-ugor és régi szibériai népeknél.¹³⁹

A koponyakultusz mágikus elképzeléseken alapszik, amely különböző formában az egész Földön elterjedt. Közös bennük az a gondolat, hogy a nemzés és a halál egymással közvetlen kapcsolatban áll. A népek felfogásában gyakran a halált tartják az új élet előfeltételének. Az etnológus Ad. E. Jensen ezt a tényt találóan így ábrázolja: „Az indoklást, ... hogy a gyilkolás következtében beálló halállal a nemzés és szaporodás minden élő sorsává válik, szinte majdnem minden fejedelmünk megtagadjuk, így ennek a mitikus világképnek az extrém logikája bizonyos mértékig újra és újra megköveteli az ölést, annak érdekében, hogy újra születhessen valaki.”¹⁴⁰ Az emberi koponyát az életerő központjának tekintik, ezért úgy tartják, hogy megszerzése rajtaütéssel vagy harccal lehetséges. W. Nölle egy asszami naga-harcostól származó tanulságos idézetet hagyott ránk: „Amikor még fejeket ejtettünk zsákmányul, jó volt a termés, sok gyermekünk volt, egészségesek voltunk, férfiak voltunk; most, amióta nem szabad harcolnunk, sokan meghalnak különböző betegségekben.”¹⁴¹ Hogy a volgai finnek (mordvinok, cseremiszek, votjákok) és a csuasok is hasonló szokásokkal rendelkeztek, kielégítően bizonyított.¹⁴²

Riccardus is utal a koponyakultusz és a termékenység, illetve a megtermékenyítő erő közötti szoros összefüggésre, amikor a mordvinok mágikus világképét jellemzi. Kiemeli: „Azt, aki nem ölt embert, nem is engedik megőszülni.”¹⁴³ Ilyen körül-

¹³² Müller, F. W.: Toxri und Kuisan. In: Sitzungsberichte der Berliner Akademie der Wissenschaften. Berlin, 1918. itt 571.; Groot, J. J.: Die Hunnen der vorchristlichen Zeit. 1. kötet. Berlin, 1921. 223.; Grousset, R.: Die Steppenvölker. Essen, 1975. 223.

¹³³ Deguignes, J.: Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mongols et autres Tartares occidentaux. 2. kötet. Paris, 1756. 347.

¹³⁴ Beševliev, V.: Ein byzantinischer Brauch bei den Protobulgaren. Acta Antiqua 10. 1962. 17-21. (a továbbiakban: Beševliev); vö. a nagyszentmiklósi lelet kettes számú korszóján, rabbal és fejdíszszel látható lovas képi megjelenítésével.

¹³⁵ Vö. a megfelelő forrásokkal: Györfly 1959. 111.

¹³⁶ Povest vremennyh let. Szerkesztette D. S. Lichačev. Red. V. P. Adrianova-Peretc. 1. kötet. Moszkva, 1950. 53. (a továbbiakban: Povest vremennyh let)

¹³⁷ Das Buch des Dede Korkut. Ein Nomadenepos aus türkischer Frühzeit. Zürich, 1958. 82. (a továbbiakban: Dede Korkut)

¹³⁸ Togan 35.

¹³⁹ Harva, U.: Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker. Porvoo-Helsinki, 1938. 441. (a továbbiakban: Harva)

¹⁴⁰ Jensen, A. E.: Die getötete Gottheit. Weltbild einer frühen Kultur. Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz, 1966. 128.

¹⁴¹ Nölle, W.: Völkerkundliches Lexikon. München, 1959. 82.

¹⁴² Paulson, I.: Grundzüge der wolgafinnischen Volksreligion. Ural-Altische Jahrbücher 36. 1965. 104-135.; Nioradze, G.: Der Schamanismus bei den sibirischen Völkern. Stuttgart, 1925. 28.; Harva 256.

¹⁴³ Györfly 1965. 44. „Uxorem ducere non permittitur, qui hominem non occidit.” Dörrie 160. A török oguzok hasonló szokásairól az iszlám bevezetése után vö. Dede Korkut 82.: „Akkoriban nem adtak a gyerekeknek nevet, amíg nem vágott le fejet, és nem ontott vért.”

mények között egy mordvin harcos szociális megítélését döntően befolyásolta, hogy hány zsákmányolt fejet tudott felmutatni.¹⁴⁴

Egy férfi társadalmi rangjának látható kifejezése mutatkozik meg abban a szokásban is, hogy koponyából készült kelyhekből ittak.¹⁴⁵ A megölt ellenség koponyájából ivókehely készítése különösen a lovasnomád népeknél, de többek között a keltáknál, tibetieknél, indiaiaknál, kínaiaknál is elterjedt szokás volt.¹⁴⁶ Beševliev találoán jellemzi a koponyakultusz ezen változatát, mikor megjegyzi, hogy „annál fogva hat a koponyakehelyből ivott bor gyógyítóként, védelmezőként és erősítőként, hogy ez a bor a koponya legyőzhetetlen erejét magába szívta. Természetesen másodlagosan a gyűlölet és diadal motívuma is elég nagy szerepet játszhat ebben.”¹⁴⁷

Hogy a mordvinok koponyakultusza és kannibalizmusa, mely ugyanabból a mágikus szemléletből ered, más természeti népek mintájára, szoros kapcsolatba került-e egymással, ezt nem lehet határozottan bizonyítani. Elgondolkodtató azonban, hogy már Hérodotosz (IV,8) a Szkítaföld túoldalára teszi az androfágokat – „egy sajátos nép, mely semmiképp nem szkíta.” Josef Marquart pedig a merdas-mordvin nevet az óiráni *mrtasa* „emberfaló” szóból véli levezethetőnek.¹⁴⁸

Riccardus azzal zárja a mordvinokról szóló tudósításait – nyilvánvalóan a Kúriának szánva –, hogy a mordvinok sámáinak tanácsára azzal a kéréssel mentek II. Jurij Vszevolodovics vlagyimiri és szuzdáli nagyfejedelemhez (1212–1238), hogy megkeresztelkedhessenek. A fejedelem illetéktelennek nyilvánította magát, és a pápához küldte őket.¹⁴⁹

Még ha a domonkosok közlései különben megbízhatónak mutatkoznak, a mordvinok keresztelkedési szándékáról szóló híreket óvatosan kell fogadnunk, főképp azért, mert Riccardus más helyen azt is állítja, hogy a muszlim volgai bolgárok szintén készek voltak a kereszttség felvételére.¹⁵⁰ E két nép esetében pedig szó sem lehetett arról, hogy megváltoztassák hitüket és a kereszténység nyugati formáját felvegyék. A volgai bolgárok, akik már a 10. században áttértek az iszlám hitre, sohasem mérlegelték komolyan a kereszténység felvételét. Ugyanígy a mordvinoknak is aligha állt komolyan szándékukban megkeresztelkedési ígéretet tenni, nem is beszélve arról, hogy azzal a kéréssel fordultak volna a vlagyimiri, szuzdáli fejedelemhez, hogy küldjön számukra misszionáriusokat. Ez az uralkodó ugyanis röviddel azelőtt feldúlta országukat, és nagy veszteségekkel járó harcokba sodorta őket.¹⁵¹ Jurij Vszevolodovics nagyfejedelem nem gondolt arra, hogy latin szerzetesek térítő

¹⁴⁴ Dörrie 160.; Györfly 1965. 44.

¹⁴⁵ Dörrie 160. ; Györfly 1965. 44.

¹⁴⁶ Számos adalék található Beševliev 20.; vö. Andree, R.: Menschenschädel als Trinkgefäße. Zeitschrift des Vereins f. Volkskunde 22. 1912. 1–33.

¹⁴⁷ Beševliev 21.

¹⁴⁸ Marquart 1924. 277.

¹⁴⁹ Dörrie 160. ; Györfly 1965. 44.

¹⁵⁰ „In regno illo publicus est sermo, quod cito debeant fieri christiani et Romane ecclesie subiugare.” Dörrie 156. ; Györfly 1965. 42.

¹⁵¹ Spuler 92.; vö. Ramín, B. Ja.: Papstvo i Rus v X-XV vekach. Moskva-Leningrád, 1959. 142.

tevékenységét támogassa mordva földön. Maga Julianus is azt vallja, hogy a fejedelem a domonkosok tevékenységét akadályozta és végül még az országból is kiutasította őket.¹⁵²

Julianus, aki közben már az utolsó kísérőjét is elveszítette, Bundazból a folyam sodrásával szemben felhajózott a volgai bolgárokhoz.¹⁵³ Mély benyomásairól így tudósít: „Nagy-Bolgárország nagy és hatalmas ország, melynek gazdag városai vannak ...”¹⁵⁴ A török nyelvű bolgárok az 5. században az Azovi-tenger és a Kubán közötti területen egy hatalmas birodalmat alapítottak, mely csak a 7. században a kazárok támadásai miatt omlott össze.¹⁵⁵ A legyőzöttek egy része nyugat felé menekült, ők a későbbi dunai bolgárok; a többiek a Volga folyásával ellentétes irányban szétszóródtak, és a Volga és Káma találkozásánál telepedtek le. Ott egy birodalmat alapítottak – nem utolsósorban a kedvező kereskedelmi lehetőségeknek köszönhetően –, melynek befolyási övezete virágkorában, azaz a 11. századtól a 13. századig, északon Velikij Usztrjgtól, délen egészen a mai Szaratov vidékéig terjedt, és a Volga és az Ural között élő népek területét ölelte fel.¹⁵⁶ Kezdetben három lovasnomád törzs laza szövetségéről Barszula, Aszkal, Bulkar uluszról volt szó.¹⁵⁷ Ez a nép a 10. század első felére már félig letelepedett, nagy téli szálláshelyekkel rendelkezett. Főleg földműveléssel és kereskedelemmel foglalkoztak, egy közös főurat mint királyt ismertek el,¹⁵⁸ aki az udvarát a későbbi Uszpenszkoje, illetve Bolgary falvacska területén tartotta fenn, mintegy 30 kilométernyire a Káma torkolatától. Erről Ibn Fadlán tudósít, aki a 921-922-es években meglátogatta a volgai bolgárokat, és kultúrájukról egy hiteles és életszerű leírást hagyott hátra.¹⁵⁹

¹⁵² Dörrie 180.; Györfly 1965. 50.

¹⁵³ Dörrie 156.; Györfly 1965. 42.

¹⁵⁴ Györfly 1965 42. „Est vero magna Bulgaria regnum magnum et potens opulentas habens civitates.” Dörrie 156.

¹⁵⁵ Hrbek, L.: *Bulghar The Encyclopaedia of Islam. New Edition. 1. kötet. Leiden-London, 1960. 1304–1308. itt 1304. (a továbbiakban: Hrbek); Gening, V. F. – Chalikov, A. Ch.: Rannije Bolgary na Volge. Moszkva, 1964. 118–148. és 170. (a továbbiakban: Gening); Čičurov, I. S.: Ekskurs Feofana o Protobulgarach. In: Drevnjesie gosudarstva na territorii SSSR. Materialy i issledovanija 1975. g., Szerkesztette V. T. Pašuto. Moszkva, 1976. 65–80.*

¹⁵⁶ Barthold, W.: *Zwölf Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens. Darmstadt, 1962.*² 69. (a továbbiakban: Barthold 1962.)

¹⁵⁷ *Hudud al-'Alam* 461.

¹⁵⁸ Ibn Fadlán a bolgárok uralkodóját malik *as-szaqā'ibn*-nak (szaqalibák királya) vagy *malik bulgār*-nak (bolgárok királya) nevezi: Togan 39., 45.

¹⁵⁹ Togan 39–81., 159–226.; vö. Kovalevszkij, A. P.: *Kniga Achmeda ibn Fadlána o ego putešestvii na Volgu v 921-922. gg.*; *Stati perevody i kommentarii. Chatkov, 1956.*; Canard, M.: *La relation du voyage d' Ibn Fadlán chez les Bulgares de la Volga. Annales de l' Institut d' Etudes Orientales. Alger, 16. 1958. 41-146.*; Barthold 1913.; Smimov, A. P.: *Volžskije Bulgary. Moszkva, 1951. (Trudy Gosudarstvennogo istoričeskogo muzeja 19). A Volga menti bolgárok és finn népek együttéléséről vesd össze Gening 149-179. Az 1938 óta a volgai bolgár birodalom területén végzett ásatások eredményei megtalálhatók a Smimov által kiadott gyűjteményben: Trudy Kujbyševskoj Archeologičeskoi Ekspedicii 1–4. kötet. Moszkva, 1958–1962. (a továbbiakban: MIA) (Materialy i Issledovanija po Archeologii SSSR 42., 61., 80. és 111.)*

A bolgár birodalom jelentőségét nem utolsósorban virágzó távolsági kereskedelmének köszönhetjük,¹⁶⁰ mely főleg a Volga mentén zajlott. Már Ibn Fadlán idejében messze kiterjedt kereskedelmi kapcsolatban állt a kazár birodalommal¹⁶¹ és a horezmiekkel.¹⁶² Az utóbbiak biztosították az áruforgalmat hajóval a Volgán¹⁶³ és nagy kereskedelmi karavánokkal a szárazföldön, melyek akár 3000 embert és 5000 teherhordó állatot is magukba foglalhattak.¹⁶⁴ A horezmiek kereskedelmi telepeket alapítottak a Volga mentén,¹⁶⁵ letelepedtek a volgai bolgároknál és házassági kapcsolatokba léptek velük.¹⁶⁶ A bolgár uralkodó udvarában olyan kézművesek és művészek tevékenykedtek, akiknek hazája a Közel-Kelet iszlám országaiban volt. Így említ Ibn Fadlán a király udvari emberei között egy Sind¹⁶⁷ tartománybeli indiait, és találkozik egy bagdadi szabóval is.¹⁶⁸ Bolgárban és Szuvárban 951 és 977 között ezüstpénzt vertek, melyet a számánida érmék mintájára készítettek, és ezek gondos verése horezmi pénzverők közreműködésére enged következtetni.¹⁶⁹

A kalifa követei már Ibn Fadlán előtt iszlám hitre térítették a volgai bolgárokat,¹⁷⁰ és az ezt követő időben is megmaradt a kalifátushoz fűződő vallási kapcsolat. Bolgár fejedelmek zárandokurakat tettek Mekkába,¹⁷¹ a horaszáni mecsetek építésére adakoztak,¹⁷² és más uralkodókat is felkerestek, akiket az iszlám felvételére igyekeztek rábeszélteni.¹⁷³ Kereskedők mellett még muszlim vándorprédikátorok is felkeresték a bolgárokat, akik közül a leghíresebb maga Ibn Fadlán volt. Riccardus rudósítása értelmében Julianus is egy ilyen „szaracén” pap kíséretében utazott

¹⁶⁰ Természetesen a Volga menti bolgárok városai nem csak a távolsági kereskedelem helyszíneiként ismertek. Már a 10-12. században megjelennek ezeken a helyeken a kézművesiparra alapozott települések. Smirnov, A. P.: Osnovnye etapy istorii goroda Bolgara i ego istoričeskaja topografija. In: MIA 42. 1954. 302-324., itt 311. (a továbbiakban: Smirnov)

¹⁶¹ Artamonov, M. I.: Istorija Chazar. Leningrád, 1962. 271. és 405 (a továbbiakban: Artamonov); Barthold 1913. 821.

¹⁶² Barthold 1962. 67-70.; Tolstov, S. P.: Auf den Spuren der althoresmischen Kultur. Berlin, 1953. 260.

¹⁶³ Ĥudūd al-'Ālam 463.

¹⁶⁴ Togan 26.

¹⁶⁵ Togan 217-220.

¹⁶⁶ Togan 78.

¹⁶⁷ Togan 65.

¹⁶⁸ Togan 53.

¹⁶⁹ Barthold 1913. 823.; Vasmer, R.: Über die Münzen der Wolga-Bulgaren. In: Wiener Numismatische Zeitschrift 57. 1924. 63-84.; Janina, S. A.: Kufičeskie serebrjanye monety s bolgarskogo gorodišča (1957 god). In: MIA 80. 1960. 224-225.; Janina, S. A.: Novye dannye o monetnom čekane volžskoj Bolgarii X v.. In: MIA 111. 1962. 179-204.

¹⁷⁰ Togan 45.

¹⁷¹ Ĥrbek 1307.

¹⁷² Togan 163-166.

¹⁷³ Ĥrbek 1307.; A mohamedánok, akik 986-ban Szent Vladimirt az iszlámra való áttérés miatt keresték fel, volgai bolgárok voltak. Povest vremennyh let. 1. kötet. 59.

Bolgárba: „szolgája lett egy mohamedán papnak és feleségének, akik Nagy-Bolgárorszába készültek utazni, s meg is érkeztek ide.”¹⁷⁴

A „hitetlenek” országával sokféle kapcsolatot tartottak fenn. Az orosz állam és a kazár birodalom kereskedői mindig szívesen látott vendégek voltak, mivel áruik egy tizedét vámként az uralkodónak fizették.¹⁷⁵ Délen a kereskedelmi kapcsolatok Örményországig és Bizáncig terjedtek.¹⁷⁶ Ugyanígy Magyarországon is készséges fogadtatásban részesültek a volgai bolgár leteleplülők és kereskedők.¹⁷⁷ Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy az egész Spanyolországig vezető nyugati utakat is ismerték.¹⁷⁸

A volgai bolgárok mint kereskedőpartnerek mindenek előtt rabszolgákat¹⁷⁹ és prémeket (többek között coboly, hermelin, kékróka)¹⁸⁰ kínáltak. Ehhez jöttek még a lovak, fegyverek, páncélok, marhák, juhok, sólymok, halenyv, nyírfa, dió, viasz és a méz.¹⁸¹ A bolgár áruk minőségéről tanúskodik az is, hogy bizonyos szőrme- és bőrtermékek Közép-Ázsia és Kelet-Európa ruhádivatját tartósan befolyásolták.¹⁸²

Ennek megfelelően értékesnek bizonyultak azok az áruk, amelyek Bolgár felé áramlottak. Mindenképp úgy tűnik, hogy a kereskedelemnek csak egy része bonyolódott cserekereskedelem útján, mivel már Ibn Fadlán is jelentős mennyiségű készpénz forgását említi.¹⁸³ Ezenkívül feltételezhető, hogy az olyan luxuscikkek, mint a bizánci selyem, az örmény szőnyegek, a parfümök, a gyöngyök, a drága keleti köntösök és imaszőnyegek vonzóak voltak a volgai bolgárok számára.¹⁸⁴ A bolgár birodalom gazdasági virágkora kifinomult városi civilizációban tükröződött, amellyel azonos értékűt ezen az északi szélességen nem lehetett találni. Kezdetben, Ibn Fadlán korában Bolgár nem volt sokkal több, mint egy halom nemezsátor és nádkunyhó, melyet feltételezhetőleg – csak szabályos időszakonként – kereskedelmi helyként használtak.¹⁸⁵ A 13. századra azonban egy nagyvárossá fejlődött, mely kőből épített

¹⁷⁴ Györffy 1965. 42. „factus est serviens unius Sarraceni sacerdotis et uxoris ipsius, qui fuit in magnam Bulgariam profecturus, quo et pariter pervenerunt.” Dörrie 156.

¹⁷⁵ Togan 80–82.

¹⁷⁶ Ibn Fadlán örmény szőnyegekről és bizánci brokátokról számol be, amelyeket a bolgár herceg sátrában látott (Togan 42., 64.). Az örmény-bolgár viszonyról vö. Saint-Martin, M. Note sur les inscriptions arméniennes de Bolgari. Journal Asiatique. Deuxieme Série 8. 1831. 503-506.; Smirnov, A. P.: Armjanskaja kolonija goroda Bolgara. In: MIA 61. 1958. 330–359.

¹⁷⁷ Göckenjan, H.: Hilfsvölker und Grenzwachter im mittelalterlichen Ungarn. Wiesbaden, 1972. 54–55.

¹⁷⁸ Artamonov 402–406.; Hrbek, I.: Ein arabischer Bericht über Ungarn. In: Acta Orientalia 5. 1955. 219.

¹⁷⁹ Togan 82–85.

¹⁸⁰ Togan 60., 86.

¹⁸¹ Hrbek 1306.

¹⁸² Togan 174–178.; Barthold 1913. 822.

¹⁸³ Togan 39., 46.

¹⁸⁴ Togan 41., 60., 64., 126.

¹⁸⁵ Smirnov, K. A.: Rannebolgarskaja zemljanka v uročšče Aga-Bazar. In: MIA 80. 1960. 155-158.; Smirnov 306.; Špilevskij, S. M.: Drevnie goroda i drugie bolgarsko-tatarskie pamjatniki v Kazanskoj gubernii. Kazan, 1877. 9.

mecseteivel, szerteágazó csatormahálózatával¹⁸⁶ és fürdőivel¹⁸⁷ Közép-Ázsia és Perzsia nagyobb városaival összehasonlítva sem maradt alul.

Ha hitelt érdemel Riccardus azon megjegyzése, miszerint a volgai bolgárok egy nagyobb városa – feltehetőleg maga Bolgár – 50 000 harcost tudott kiállítani,¹⁸⁸ akkor Bolgár lakosságának a száma a 13. században el kellett hogy érje a negyedmilliót.¹⁸⁹ Az ilyen számokat azonban nyilvánvalóan ajánlatos óvatosan kezelni. Riccardus szemlátomást összecserélte a város lakosságának számát a volgai bolgárok összlétszámával, amit 11. századi arab földrajztudósok mintegy 50 000 sátornyinak, azaz több mint negyedmillió embernek számoltak.¹⁹⁰ Barthold Bolgár lakosainak számát „nem kevesebb, mint 50 000-re teszi”,¹⁹¹ anélkül hogy közölné, számításai milyen adatokon nyugszanak.

Már a 11. században Isztahri Bolgár harcképes férfainak számát 10 000-re becsüli,¹⁹² Gardézi 15 000 Bolgárban megtelepedett családról beszél,¹⁹³ és a Ĥudūd al-‘Ālam 20000 fegyverviselő férfiról tud, akiket ki tudott állítani a város.¹⁹⁴ Ha az összes középkori szerző számadatait kellő óvatossággal kezeljük, és a legalacsonyabb – Isztahritól származó – becslést vesszük alapul, akkor már a 10–11. századra 40–50 000 lélekre tehetjük a lakosok számát. Mivel a 13. századig Bolgár jelentős gazdasági fellendülésével számolhatunk, a város lakosainak száma a 13. században biztosan messze meghaladta az 50 000, ha nem a 100 000 embert, akiket még viszonylag sűrű beépítés esetén is a mintegy tíz kilométer hosszú, a körtöltés¹⁹⁵ kényelmesen be tudott keríteni. Periodikusan felszaporodott a lakosság a csapatostól a kazár birodalomból, Horezmből, a ruszoktól, a környék finn és török népeitől jövő idegen árusokkal és távolsági kereskedőkkel, akik Bolgár piacára özönlöttek.¹⁹⁶

Szemlátomást hozzájuk tartozott az a nő is, aki megmutatta Julianusnak a „Nagy-Magyarország” felé az utat. A szerzetes két napos út után el is ért erre a területre: „Ernek az országnak egyik nagy városában, ... a barát egy magyar nőt talált ... Ez megmagyarázta a barátának az utat, hogy merre menjen, s azt állította, hogy kétnapi járóföldre biztosan megtalálhatja azokat a magyarokat, akiket keresett. Így is történt.”¹⁹⁷

¹⁸⁶ Efimova, A. M.: Hidrotehničeskije sooruzenija drevnego Bolgara. In: MIA 42. 1954. 369–391.

¹⁸⁷ Chovanskaja, O. S.: Bani goroda Bolgara. In: MIA 42. 1954. 392–423.

¹⁸⁸ Baškurov, A. S.: Pamjatniki Bulgaro-Tatarskoj kultury na Volge. Kazan, 1928. 77–117.; Egerev, V. V.: Architektura goroda Bolgara. In: MIA 61. 1958. 360–391., leginkább 390.

¹⁸⁹ Dörrie 156.; Györfly 1965. 42.

¹⁹⁰ Togan 190.

¹⁹¹ Barthold 1962. 69.

¹⁹² Idézet Marquart 1924. 267.

¹⁹³ Marquart 1924. 267.

¹⁹⁴ Marquart 1924. 267.; Ĥudūd al-‘Ālam 163.

¹⁹⁵ Barthold 1913. 824.

¹⁹⁶ Togan 80., 82.

¹⁹⁷ Györfly 1965. 42. „In una magna eiusdem provincie civitate ... frater unam Ungaricam mulierem invenit ... Illa docuit fratrem vias, per quas esset iturus, asserens quod ad duas dietas ipsos posset Ungaros quos querebat procul dubio invenire; quod et factum est.” Dörrie 156.

Annak a vitatott kérdésnek a megtárgyalása, hogy Julianus a Volga túloldalán valóban a magyarok keleten maradt rokonaira talált-e, túllépne a jelen cikk keretein, és ezért itt nem kerül megtárgyalásra.¹⁹⁸ De különös figyelmet érdemelnek Julianus kijelentései ennek a népnek a szokásaira és életmódjára vonatkozólag, melyeket a következőképpen jellemez: „Pogányok, akiknek semmi tudomásuk nincs Istenről, de bálványt sem imádnak, hanem úgy élnek, mint az állatok. Földet nem művelnek, lóhúst, farkashúst és efféléket esznek, kancatejet és vért isznak. Lovakban és fegyverekben bővelkednek, és igen bátrak a harcban.”¹⁹⁹ Ha figyelembe vesszük, hogy a „keleti magyarok” Julianus számára a régen vágyott úti célt jelentették, akkor feltűnő, hogy csak egy viszonylag rövid ábrázolást szentel nekik. Mindemellett sikeresnek kell tekinteniük azon törekvését, hogy ezen lovasnomád nép társadalmi rendjének lényegi vonásait találóan, kevés szóval körvonalazza.²⁰⁰

Minden belső-ázsiai lovasnomád népre jellemző az, amit Riccardus „Nagy-Magyarország” lakóinak táplálkozási szokásairól állít. Johann de Plano Carpini így ír a tatárokról: „Eleségül felhasználnak minden ehető dolgot. Esznek kutyát, farkast, rókát, lovat; szorultságukban az emberhúst is elfogyasztják.”²⁰¹ Marco Polo pedig a következőket jegyzi le a mongolokról: „A tatárok mindenféle húst esznek, lóhúst, kutyahúst és ichneumonokat is.”²⁰²

A lótej és lóvér az összes török és mongol pásztornépnél rendkívül kedvelt ital volt. Különösen a tejtermékeket hasznosították sokféleképpen.²⁰³ Sőt a mongolok hadjárataikon lótejet és lóvért még konzervált formában is vittek magukkal. A „Mongolok Titkos Története” is említi tejtartalekokat.²⁰⁴ Marco Polo lejegyzi: „Gyakran, ha nincsen boruk (a mongoloknak), ... megszúrják lovaik ereit ... és

¹⁹⁸ Vö. a 8. lábjegyzettel.

¹⁹⁹ Györfly 1965. 43. „Pagani sunt, nullam Dei habentes notitiam set nec ydola venerantur, set sicut bestie vivunt: Terras non colunt, carnes equinas lupinas et huius modi comedunt; lac equinum et sanguinem bibunt. In equis et armis habundant et strenuissimi sunt in bellis.” Dörrie 157.

²⁰⁰ Vö. a lovas nomádok életéről a következő 13. századi leírást: „Mi a steppe emberei vagyunk, minden vagyónk lovakból áll; a húsuk a kedvenc táplálékunk, a kancák teje a legkedvesebb italunk. Nálunk nincsenek házak. Szétszóródtunk, nyájunkat és lovaikat legeltetve.” (Elias, N. – Ross, E. D.: A History of the Moghuls of Central Asia, being the Tarikh-i Rashidi of Mirza Muhammad Haidar, Dughlat. London, 1898. 7.)

²⁰¹ Györfly 1965. 67. „Cibi eorum sunt omnia, que mandi possunt. Comedunt enim canes, lupos, vulpes et equos, et in necessitate carnes humanas manducant.” Sinica Franciscana 47.

²⁰² I. könyv. 52. fejezet: „Szűkös időkben a tatárok kis mezei állatokat is fogyasztottak, egereket, pockokat, mormotákat, nyulakat és kutyákat. A galíciai 1286/87-es hadjáraton azonban a hadak már annyira szűkösen éltek, hogy a kutyahús mellett az éhen halt tatárokat is megették. A megbetegedett és elpusztult állatokat is felfalták.” (Spuler, B.: Die goldene Horde. Die Mongolen in Russland, 1223-1502. Wiesbaden, 1965.² 441-442.)

²⁰³ Az orosz krónikákban a tatárokat Syrojadcynak, „sajtevőknek” is nevezik; vö. Polnoe sobranie russkich letopisej. 3. kötet 56.; 4. kötet 1. 233.; 5. kötet 189.; 7. kötet 162.; A belsőázsiai pásztornépek tejjgazdálkodásáról vö. Hermanns, M.: Die Nomaden von Tibet. Die sozial-wirtschaftlichen Grundlagen der Hirtenkulturen in A Mdo und von Innerasien. Ursprung und Entwicklung der Viehzucht. Wien, 1949. 62-79. (a továbbiakban: Hermanns)

²⁰⁴ Geheime Geschichte 145. fejezet, 44.; vö. Poucha, P.: Die geheime Geschichte der Mongolen als Geschichtsquelle und Literaturdenkmal. Ein Beitrag zu ihrer Erklärung. Prag, 1956. 148. (Archiv orientální, Suppl. 4.)

jóllakásig szívják a vért. Szárított vér is van náluk, amit ... szükség esetén vízben feloldanak és megisznak. Ugyanígy van náluk szárított kancatej ... A tejet felforraltják, ... lefölközik a vaját ... és a maradékot megszártják a napon. Hadjárataikra körülbelül 5 kilogramm ilyen tejet visznek magukkal. Reggel minden férfi fél kilogrammot beletesz egy kis bőredénybe, és vízzel elkeveri ..., míg a tej fel nem oldódik, és lovaglás közben össze nem rázódik. Utána pedig reggeliként megisszák.²⁰⁵ Mindenestre úgy tűnik, hogy a lovak vérért csak legvégső esetben csapolták le és itták meg, ahogy ezt még Schiltberger a 15. században tanúsította.²⁰⁶

A lovasnomád népeknél elterjedt és nagyon keresett volt²⁰⁷ az erjesztett kancatejből készült alkoholtartalmú kumis, melynek elkészítését Rubruk a mongoloknál figyelte meg: „Ha összegyűlt nagyobb mennyiségű friss tej, ami ugyanolyan édes, mint a tehéntej, nagy tömlőbe vagy korsóba öntik, és mint a vajat elkezdik köpülni egy ennek a célnak megfelelő üreges fadarabbal, melynek alsó része olyan vastag, mint egy emberfej. Olyan gyorsan kavargatják, amennyire csak bírják, míg a tej el nem kezd buborékolni, mint az újbór, és savanyú nem lesz, vagy elkezd erjedni. Leöntik róla a tejet, így visszamarad a vaj. Megkóstolják a tejet, és ha egy kicsit csípős, megisszák ... Ez az ember belsejét derűsre hangolja, sőt a gyengébbek be is rúgnak tőle.”²⁰⁸

Amilyen találóan írja le Riccardus a steppelakók nomád gazdaságát, éppoly kevés együttérzést várhatunk tőle az életmódjukat illetően. Amikor „Nagy-Magyarország” lakóit pogányoknak nevezi, akiknek még bálványaik sincsenek, nem is beszélve arról, hogy nem ismerik el maguk fölött az egyetlen mindenható istent, és ezért úgy élnek, mint az állatok, akkor ezt egy, a középkorban általánosan elfogadott világkép nevében nyilvánítja ki,²⁰⁹ mely szerint a steppelakók olyanok, mint az istentelen midjaniták,²¹⁰ mint Izmael fiai,²¹¹ mint Góg és Magóg²¹² leszármazottai, akik ördögi erőkkel szövetezve a kereszténységet sújtják. A keleti magyarokat bevonni ezekbe az elképzelésekbe annál is könnyebb volt Julianus számára, mivel ő tőlük értesült arról, hogy nem sokkal azelőtt kötöttek szövetséget a mongolokkal, akikkel együtt számos birodalmat igáztak le. Aggályait még jobban igazolni látta abban, hogy amikor először találkozott mongol felderítőkkal, azt közölték vele, hogy öt napi útra

²⁰⁵ Vö. Geschichte der Mongolen nach östlichen und europäischen Zeugnissen des 13. und 14. Jahrhunderts. Szerkesztette B. Spuler. Zürich-Stuttgart, 1968. 214.

²⁰⁶ Hans Schiltbergers Reisebuch. Kiadja V. Langmantel. Tübingen, 1885. 62. (Bibliothek des Literarischen Vereins in Stuttgart 172.); vö. Geheime Geschichte 151. fejezet, 50.

²⁰⁷ Már a kínai Wu sun, Hiung nu forrásokban is megjelent: Hermanns 71.

²⁰⁸ Györfly 1965. 126. Sinica Franciscana 178.

²⁰⁹ Vö. az adalékokat: Bezzola 41–45. és 72–73.

²¹⁰ Így írja le Julianus egy másik helyen a tatárokat: „Unde fugientes dicti Madyamite habitaverunt iuxta fluvium quendam nomine Tartar, unde Tartari sunt vocati.” (Dörrie 181.); vö. Dörrie 197., és Cross, S.: The earliest allusion in slavie literature to the Revelation of Pseudo-Methodios. Speculum 4. 1929. 329-339., itt 334.; Györfly 1965. 51.

²¹¹ Ez a verzió is megtalálható Julianusnál: „Tartari ... dicuntur in veritate filii Ysmahel, unde et Ysmahelite volunt nunc Tartari vocari.” (Dörrie 167.; Györfly 1965.)

²¹² Dörrie 167.; továbbá Anderson, A. R.: Alexander's Gate, Gog and Magog and the Inclosed Nations. Cambridge, Mass, 1932. 14., 49., 52. és 64–66.

onnan egy mongol sereg nagyarányú nyugati hadjáratra „contra Alemaniam” készül.²¹³

Ha Julianus egy jövőbeni térítő utat a „keleti magyaroknál” nem akart veszélyeztetni, akkor még a háború kitörése előtt vissza kellett térnie Magyarországra, hogy átadhassa híreit. A visszaút, bár a legrövidebb, Oroszországon és Lengyelországon keresztül vezető útvonalat választotta, még fél évet vett igénybe. 1235. június 21-én indult, és csak december 27-én érkezett ismét a magyar királyság területére.²¹⁴

Utazásról szóló tudósításai készséges fogadtatásra találtak a nyugati világban,²¹⁵ még ha a fenyegető mongol invázióról szóló figyelmeztetéseit figyelmen kívül is hagyták.²¹⁶ Ugyanúgy tettek néhány évvel később I. Vencel cseh és IV. Béla magyar király²¹⁸ segélykérésére is az 1241. évi katasztrófa után, amikor a két király a császárhoz és a pápához, valamint Európa minden keresztényéhez fordult.

Julianus merész és önzetlen missziós utazása a Kaukázus és Ural között élő, eddig kevésbé ismert népek jobb megismerését eredményezte. Ez lökést adott az elkövetkező időszak új, messzemenő vállalkozásainak kidolgozásához, ha ezt a hamarosan bekövetkező tatárjárás átmenetileg fel is tartóztatta.²¹⁹ Julianus tudósításai követői számára annál is inkább ösztönzőleg kellett hogy hassanak, mivel ezek a beszámolók, ahogy ezt az előzőekben meg tudtuk állapítani, bőséges néprajzi anyagot tartalmaztak, ami személyes megfigyelésen nyugodott, és a kortárs és későbbi szerzők hasonló jellegű munkáival összehasonlítva kiállják a kritika próbáját. Julianus oszét

²¹³ Dörrie 158.; Györffy. 1965. 43.

²¹⁴ A visszaút datálásáról vö. Dörrie 162.; Györffy 1965. 43.

²¹⁵ A Kúria olyan fontosnak tartotta Riccardus testvér jelentését, hogy felvette azt a Liber censuum Sanctae Ecclesiae Romanae-ba. Dörrie 147-149.

²¹⁶ Már 1222-ben, amikor az orosz és kun hercegek Kalka menti vereségének híre elérte a Nyugatot, Albericus a krónikájában megjegyezte: „... et tota fama, que de illis sparsa fuit, in brevi evanuit” (Chronica Albrici monachi Trium Fontium, a monacho novi monasterii Hoiensis interpolata. In: MGH SS 23. 1874. 912.); vö. Sinor, D.: Les relations entre les Mongols et l' Europe jusqu'à la mort d' Arghoun et de Bela IV. In: Cahiers d' histoire mondiale 3. 1956. 40.

²¹⁷ Scriptorum rerum Silesiacarum. 14. kötet. Breslau, 1835-94., itt 2. kötet 462.

²¹⁸ Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera G. Fejér. IX kötet, Budae, 1829-1844. itt IV/1. 214.; Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. Szerkesztette G. Wenzel. XII. kötet. Pest-Budapest, 1860-1874., itt II. 126.; Vö. Marczali, H.: Enchiridion Fontium Historiae Hungarorum. Budapest, 1901. 161-166.

²¹⁹ Már 1236-ban és 1237-ben újra elindultak a hosszú és nehéz útra a domonkosok, „Nagy-Magyarországra”. Erről számol be Albericus (1237-ben): „... igitur rumor erat hunc populum Tartarorum in Comaniam et Hungariam velle venire. Sed utrum hoc verum sit, missi sunt de Hungaria quattuor fratres predicatorum qui usque ad veterem Hungariam per centum dies iverunt. Qui reversi nuntiaverunt, quod Tartari veterem Hungariam occupaverant et sue ditioni subiecerant.” (Cronica Albrici, 942.) Egy utolsó – mindenesetre 1240 őszén sikertelenül járt – expedícióról hallunk még Matthaeus Parisiensistól, aki egy magyar püspök levelét idézi. Így szól: „... per illos (Tartaros) esse interfectos predicatorum et fratres minores et alios nuntios, quos miserat rex Ungarie ad explorandum.” (Regesta Imperii. V/3.: Die Regesten des Kaiserreichs unter Philipp, Otto IV, Friedrich II, Heinrich (VII), Conrad IV, Heinrich Raspe, Wilhelm und Richard. 1198-1272. Szerkesztette Böhmer, J. F. –Ficker, J. –Winkelmann, E.. Innsbruck, 1892. Nr. 11. 310.)

vagy mordvin társadalombrázolása a legjobb korai úti beszámolókhöz tartozik azok közül, amelyek a kaukázusi népekről és a volgai finnekről ránk maradtak. Olyan kérdésekben is, melyeket a tudomány hosszú ideig hevesen vitatott, mint például a magyar nép rokonainak újralfedezése, a legújabb kutatási eredmények is utólag igazat adnak a domonkosoknak.²²⁰

A viszonylag jelentéktelen hibáktól eltekintve, amikor túlságosan nagy számadatokat adnak meg,²²¹ vagy néha az útvonalakat homályosan írják le, csak egy vonatkozásban kell a szerzetesek adatait óvatosan kezelniünk. Úgy tűnik, hogy Julianus és vele együtt Riccardus azt a benyomást szeretnék kelteni, mintha némely népeknek, akiket a domonkosok felkerestek (mordvinok, volgai bulgárok, „nagy magyarok”), leghőbb kívánsága az lenne, hogy kereszttségben részesüljenek, és a római egyházhoz való áttérésük bekövetkezzen.²²² Itt valószínűleg egy vágyálom homályosította el a szerzetesek egyébként valós érzékét az elérhető eredmények iránt, s az a szándék is vezethette őket, hogy a Kúria és a rendbeli vezetés számára a keleti hittérítést reményteljesnek tüntessék fel.

Az efféle ellenvetések azonban sem a barátok teljesítményének értékét nem tudják csökkenteni, akik tevékenységükkel megteremtették a későbbi, Belső-Ázsiába irányuló missziós utak előfeltételeit, sem tudósításaik forrásértékét nem tudják megkérdőjelezni. Hogy már a kortársak is kifejezték nagyrabecsülésüket a szerzetesek tevékenységét illetően, bizonyítja azoknak a hosszú sora, akik a magyar domonkos szerzetesekre, illetve az ő adataikra hivatkoztak. Közéjük tartozik Alberich von Trois Fontaines és Matthaues Parisiensis ugyanúgy, mint Johann von Plano Carpini, Benedictus Polonus és még sokan mások.²²³ De nem kisebb személyiség, mint Wilhelm Rubruk állított maradandó emléket a magyar domonkosoknak, amikor ezt írja: „Amit a baskírok földjéről mondtam, a domonkos barátoktól tudom, akik a tatárok jövetele előtt utaztak oda.”²²⁴

Fordította: Diós Edit*

²²⁰ Vö. a 8. lábjegyzettel.

²²¹ Vö. a bolgár lakosság adataival Dörrie 156.

²²² Dörrie 156. és 160.

²²³ Györffy 1948. 78-87.; Bendefy 136-146.

²²⁴ Györffy 1965. 151. „Hoc quod dixi de terra Pascatur (Magna Hungaria) scio per fratres Predicatores qui iverunt illuc ante adventum Tartarorum.” *Sinica Franciscana* 220.

* A fordítás a következő kiadás alapján készült: *Das Bild der Völker Osteuropas in den Reiseberichten ungarischer Dominikaner des 13. Jahrhunderts.* In: *Östliches Europa. Spiegel der Geschichte.* Festschrift für Manfred Hellmann zum 65. Geburtstag. Hrsg. V. C. Goehrke, E. Oberländer, D. Wojtecki. Steiner Verlag, Wiesbaden, 1977.

HANSGERD GÖCKENJAN

*East European peoples in the travelogues of 13th-century
Hungarian Dominicans*

At the behest of their order and supported financially by King Béla IV of Hungary, Hungarian Dominicans made a number of dangerous missionary passages between 1230 and 1237. These trips took them as far as the vicinity of the Caucasus and the region of the Upper Volga. They were the first to bring news of the imperial aspirations of the Mongol khans. A letter by Friar Julian and the summary of his Dominican brother Ricardus contain a considerable amount of information on their journeys. The paper examines one by one and identifies the peoples mentioned in the travelogues (as Ziks, Circassians, Alans, Ossetes and Mordvins, Volga Bulgars). The descriptions of the Dominicans, which contain abundant ethnographical information as well, are compared to other records concerning the way of life of these peoples. The conclusion is that the Dominicans' writings pass the test of criticism. Apart from the occasional errors in the numerical estimates and the somewhat obscure description of the route followed, there is only one respect in which their data should be treated carefully. They overestimate the willingness of these people to assume Christianity. This, however, does not lessen either the source value of their writings or the achievement of the friars, who prepared the way for later missionary expeditions to Central Asia with their journeys.